

Σύγχρονες Εκδοχές του Προσφυγικού Ζητήματος: Όψεις και Απόψεις

Η παρούσα ηλεκτρονική έκδοση πραγματοποιείται στο πλαίσιο της Δράσης 10 με τίτλο «Στάσεις του κοινού απέναντι στους πρόσφυγες και υλοποίηση παρεμβάσεων» του Προγράμματος «Προαγωγή Ψυχικής Υγείας σε Ευπαθείς Πληθυσμούς», που χρηματοδοτεί η Περιφέρεια Αττικής. Επιστημονική υπεύθυνη της Δράσης είναι η Μαρίνα Οικονόμου, Καθηγήτρια Ψυχιατρικής της Ιατρικής Σχολής του ΕΚΠΑ.

Το ηλεκτρονικό βιβλίο θα ανανεώνεται και θα εμπλουτίζεται με νέα άρθρα έως το τέλος κάθε μήνα.

Επιμέλεια έκδοσης: Μίνα Μαρούγκα

Φεβρουάριος 2021, Αθήνα

Περιεχόμενα:

ΕΝΟΤΗΤΑ Ι : ΟΨΕΙΣ

- Εισαγωγή - «Ανιχνεύοντας Τάσεις και Αντοχές στο Δύσκολο Πεδίο του Προσφυγικού», Δήμητρα Μαρέτα
- Το Οικείο και το Διαφορετικό: Συναντήσεις σε μια Δομή Φιλοξενίας Ασυνόδευτων Ανηλίκων, Λήδα Ελευθεριάδη
- Εργασιακό στρες: Το βίωμα σε μια δομή φιλοξενίας ανηλίκων τον καιρό της Covid-19, Λήδα Ελευθεριάδη
- Ανεστραμμένη Οδύσσεια: Επιτελέσεις του τραύματος κατά τη διαδικασία νοσηματοδότησης του Εκτοπισμού και της Ανεσιότητας, Γεωργία Παβέλη & Μίνα Μαρούγκα

Ανιχνεύοντας Τάσεις και Αντοχές στο δύσκολο πεδίο του Προσφυγικού

Δήμητρα Μαρέτα

Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια Πολιτικής Επιστήμης

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μία σημαντικότερη αύξηση του προσφυγικού πληθυσμού σε παγκόσμιο επίπεδο. Παρ' όλο που συχνά η προσοχή επικεντρώνεται στις εξελίξεις στην ευρύτερη περιοχή μας και αναδεικνύει τις προσφυγικές ροές στην Ελλάδα και στις γειτονικές μας χώρες ως σημαντικές, είναι γεγονός ότι η αύξηση αυτή δεν αφορά μόνο την Ευρώπη ή τη χώρα μας αλλά επηρεάζει ένα πολύ μεγάλο αριθμό χωρών και περιοχών. Πολύ περισσότερο, αυτή η μετακίνηση των προσφυγικών πληθυσμών αφορά και επηρεάζει πρώτα και πάνω απ' όλα τις ζωές των ανθρώπων οι οποίοι εξαναγκάζονται να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους, τους ανθρώπους του και τους τόπους τους, για μία σειρά από λόγους στους οποίους θα αναφερθούμε πιο αναλυτικά αμέσως παρακάτω, και να γίνουν πρόσφυγες. Σε κάθε περίπτωση, όταν εξετάζουμε το προσφυγικό φαινόμενο, είναι σημαντικό να το εξετάζουμε όχι μόνο από την πλευρά των κοινωνιών οι οποίες υποδέχονται τους πρόσφυγες και αντιδρούν σε αυτό με διάφορους τρόπους αλλά και από την πλευρά των ανθρώπων οι οποίοι γίνονται πρόσφυγες. Ζώντας μέσα σε αυτή την ιστορική και πολύ δύσκολη για όλους και όλες συγκυρία, είναι σημαντικό να θυμόμαστε ότι η ανθρώπινη κοινωνία δεν είναι δυνατό να υφίσταται χωρίς επικοινωνία και αλληλεγγύη.

Παράλληλα με αυτή την αύξηση των προσφυγικών πληθυσμών και της έξαρσης του προσφυγικού φαινομένου παρατηρείται μία ένταση του ρατσισμού τόσο σε επίπεδο λόγου όσο και σε επίπεδο πράξεων. Η ένταση αυτή του ρατσισμού παρατηρείται ήδη σε κεντρικό πολιτικό επίπεδο, παρατηρείται δηλαδή μία αυξητική τάση και μία αξιόλογη άνοδος των κομμάτων τα οποία βασίζουν την πολιτική τους συγκρότηση σε ξενοφοβικό και ρατσιστικό λόγο και πολιτικές. Χωρίς να είναι η μόνη, η Ελλάδα είναι ανάμεσα στις χώρες στις οποίες αρκετά και διαφορετικά μεταξύ τους κόμματα τα οποία κινούνται σε αυτό το ευρύ φάσμα του ξενοφοβικού και ρατσιστικού λόγου έχουν αναδυθεί και τα περισσότερα από αυτά έχουν γνωρίσει επιπλέον κοινοβουλευτική εκπροσώπηση. Αρχής γενομένης με το ΛΑΟΣ ήδη από το 2007, η παρουσία των κομμάτων αυτού του φάσματος στο κοινοβούλιο είναι σταθερή: από το 2012 έως το 2019 κοινοβουλευτική εκπροσώπηση έχει η Χρυσή Αυγή, ενώ από το 2019 μέχρι σήμερα έχει η Ελληνική Λύση.

Αντίστοιχα φαινόμενα φυσικά έχουν παρατηρηθεί και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, όπως για παράδειγμα η Γαλλία, η Ιταλία, η Ισπανία, η Γερμανία, η Ολλανδία και το σύνολο σχεδόν των σκανδιναβικών κρατών. Αν η τρέχουσα προσφυγική κρίση αναζωπυρώνει την ξενοφοβία και τον ρατσισμό, αυτό συμβαίνει γιατί αυτά τα φαινόμενα προϋπήρχαν: το ότι τροφοδοτούνται και το περιεχόμενό τους ανανεώνεται από την τρέχουσα προσφυγική κρίση και μεταναστευτικά και προσφυγικά ρεύματα είναι αναμφισβήτητο αλλά και αναμενόμενο.

Μέσα σε αυτό το αφιλόξενο περιβάλλον, οι εργαζόμενοι και οι εργαζόμενες στις δομές υποστήριξης προσφύγων καλούνται να εργαστούν ώστε να υποστηρίξουν πολλαπλώς τους/τις πρόσφυγες και τα προσφυγάκια για να αντιμετωπίσουν την τραυματική συνθήκη της προσφυγιάς και να προσαρμοστούν στην καινούργια τους ζωή σε έναν άγνωστο τόπο. Την ίδια στιγμή πρέπει και οι ίδιοι/-ες να αντιμετωπίζουν και να διαχειρίζονται το εργασιακό άγχος και εξουθένωση ως αποτέλεσμα των συνθηκών εργασίας τους. Στα κείμενα που μπορείτε να βρείτε σε αυτή την ιστοσελίδα καταγράφονται διάφορες πλευρές της εργασιακής εξουθένωσης τόσο σε βιωματικό όσο και σε θεωρητικό επίπεδο.

Οι επεξεργασίες αυτές επιχειρούν να ρίξουν φως αφ' ενός στους παράγοντες και τις συνθήκες οι οποίες οδηγούν τους/τις εργαζόμενους/-ες στο προσφυγικό στην εργασιακή εξουθένωση έτσι

όπως αυτές αποτυπώνονται σε ένα βιωματικό κείμενο από μία εργαζόμενη σε δομή υποστήριξης προσφύγων. Αφ' ετέρου πρόκειται για επεξεργασίες σε θεωρητικό επίπεδο σχετικά με τους μηχανισμούς λειτουργίας της εργασιακής εξουθένωσης και σε επίπεδο μεταφοράς καλών πρακτικών από αντίστοιχες περιστάσεις σε άλλες χώρες. Η μελέτη όλων αυτών είναι δυνατό να βοηθήσει στην αντιμετώπιση παρόμοιων καταστάσεων και στη χώρα μας και να συντελέσει στην πρόληψη εμφάνισης ή στην καλύτερη δυνατή αντιμετώπιση παρόμοιων φαινομένων.

Σε κάθε περίπτωση, είναι σημαντικό να έχουμε κατά νου ότι το να δουλεύει κανείς με και για τους/τις πρόσφυγες ή το να ερευνά ζητήματα σχετικά με το προσφυγικό τόσο για τους ίδιους/-ιες τους/τις πρόσφυγες όσο και για τις κοινωνίες υποδοχής δεν έχει μόνο τη διάσταση της επαγγελματικής ενασχόλησης με αυτά τα ζητήματα. Συχνά περιλαμβάνει την προσωπική εμπλοκή, μία διεργασία περίπλοκη και επώδυνη που δεν είναι πάντοτε εύκολο να αναγνωριστεί και να αντιμετωπιστεί τη στιγμή που συμβαίνει. Όμως, πέρα από αυτό, η ενασχόληση αυτή είναι ταυτόχρονα και μία απόπειρα αποκωδικοποίησης του παρόντος και παρέμβασης, μία υπενθύμιση ότι η βαρβαρότητα που πολλές φορές το παρόν αυτό επιφυλάσσει για τους/τις «απόκληρούς» του δεν είναι τίποτα περισσότερο από μία βαρβαρότητα που στο μέλλον μπορεί να έρχεται για όλες και όλους— και όχι μόνο για τους/τις πρόσφυγες και τους/τις μετανάστ(ρι)ες.

Το Οικείο και το Διαφορετικό: Συναντήσεις σε μια δομή φιλοξενίας ασυνόδευτων ανηλίκων

Λήδα Ελευθεριάδη – MSc Κλινική ψυχολόγος

Εισαγωγή:

---

*«Πίσω από απλά πράγματα κρύβομαι, για να με βρείτε·
αν δε με βρείτε, θα βρείτε τα πράγματα,
θ' αγγίξετε εκείνα που άγγιξε το χέρι μου,
θα σμίξουν τα χνάρια των χεριών μας»*

Γιάννης Ρίτσος, Το νόημα της απλότητας – Παρενθέσεις, 1946 -1947

«Δομή φιλοξενίας ασυνόδευτων ανηλίκων». Τι φαντάζεται κανείς όταν ακούει τη συγκεκριμένη φράση; Στο άκουσμα της, συναντούμε συχνά βλέμματα απορημένα, γεμάτα έκπληξη, και ίσως κάποιον δισταγμό. Πίσω από τέσσερις απλές λέξεις, γίνεται προσπάθεια συμπύκνωσης μιας ολόκληρης ψυχικής και κοινωνικής πραγματικότητας, που αποτελείται από ένα σπίτι, υλικά αγαθά και εξοπλισμό, ανήλικους πρόσφυγες, εργαζόμενους, διομαδικές δυναμικές, στιγμές χαράς και λύπης, απώλειες, πένθη και συγκρούσεις. Σε μια δομή φιλοξενίας, το απλό και καθημερινό γίνεται ταυτόχρονα πολύπλοκο, όπως το σμίξιμο από τα χνάρια διαφορετικών χεριών. Στο παρόν κείμενο θα παρουσιαστούν τα βασικά στοιχεία που συνθέτουν μια δομή φιλοξενίας ασυνόδευτων ανηλίκων και θα συζητηθούν ορισμένες προκλήσεις που συναντούν τα άτομα που διαβιούν και εργάζονται σε αντίστοιχες δομές. Στόχος είναι τελικά να αναδυθούν οι εκφάνσεις του οικείου και του διαφορετικού, που καθιστούν τις δομές φιλοξενίας τόπους παράδοξων συναντήσεων του ανθρώπινου.

Ασυνόδευτος...ανήλικος;

Σύμφωνα με το άρθρο 34 του Ν. 4375/2016, ασυνόδευτος ανήλικος «είναι το πρόσωπο ηλικίας κάτω των 18 ετών, το οποίο φθάνει στην Ελλάδα, χωρίς να συνοδεύεται από πρόσωπο που ασκεί τη γονική του μέριμνα, σύμφωνα με την ελληνική νομοθεσία και για όσο χρόνο η γονική του μέριμνα δεν έχει ανατεθεί σε κάποιο άλλο πρόσωπο σύμφωνα με το νόμο και δεν ασκείται στην πράξη, ή ο ανήλικος που εγκαταλείπεται ασυνόδευτος μετά την είσοδό του στην Ελλάδα». Στην πλειονότητά τους οι ασυνόδευτοι ανήλικοι εγκαταλείπουν τις χώρες καταγωγής, αναζητώντας καλύτερες συνθήκες διαβίωσης σε χώρες του Δυτικού κόσμου. Οι εμπόλεμες συρράξεις και ο κίνδυνος για τη ζωή αποτελούν τον βασικότερο λόγο εγκατάλειψης της χώρας καταγωγής από τον ανήλικο, όχι όμως τον μοναδικό. Άλλοι λόγοι φυγής είναι η κακή οικονομική κατάσταση στη χώρα ή και στην οικογένεια, αλλά και η έλλειψη ευκαιριών στην εκπαίδευση και στην εργασία. Αξίζει να αναφερθεί ότι συχνά οι ανήλικοι εγκαταλείπουν την χώρα μαζί με κάποιο μέλος της οικογένειας, από το οποίο όμως χωρίζονται στην πορεία του ταξιδιού, λόγω των δυσκολιών που ανακύπτουν. Σε αρκετές περιπτώσεις τυχαίνει να περάσει τα σύνορα των χωρών μόνο ο ανήλικος και το ενήλικο μέλος της οικογένειας να μείνει πίσω, λόγω απαγόρευσης της εισόδου στην εκάστοτε χώρα, ή τραυματισμού του. Ένα ακόμη ενδεχόμενο είναι ο γονέας ή οι γονείς του ανηλίκου να έχουν πεθάνει, οπότε ο ανήλικος να εγκαταλείψει τη χώρα λόγω έλλειψης υποστηρικτικού περιβάλλοντος.

Επιπρόσθετοι λόγοι που συντελούν στην μετακίνηση του ανηλίκου από τη χώρα καταγωγής σχετίζονται με την ελπίδα των οικογενειών ότι τα μεγαλύτερα τέκνα τους θα φύγουν ώστε να προοδεύσουν στις αναπτυγμένες χώρες. Σε αναλογία με το brain drain που παρατηρείται στην Ελλάδα, όταν οι νέοι αποχωρούν για σπουδές ή εργασία σε άλλες δυτικές χώρες, οι γονείς στις «αναπτυσσόμενες χώρες» επενδύουν συχνά μεγάλο ποσό των πενιχρών οικονομιών τους στους διακινητές που θα «βοηθήσουν» τα παιδιά τους να επιτύχουν και να ζήσουν σε ευνοϊκότερες συνθήκες στη Γη της Επαγγελίας, στην Ευρώπη ή στην Αμερική. Αξίζει να σημειωθεί ότι η Ελλάδα σπάνια είναι

ο τελικός προορισμός των ανηλίκων, παρά ένα πέρασμα για τις χώρες της Βόρειας Ευρώπης. Καταλήγει όμως να είναι ένα αναγκαστικό σημείο μακροχρόνιας διαμονής λόγω των κλειστών συνόρων. Προσωπικές αιτίες, όπως ο σεξουαλικός προσανατολισμός, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις αλλά και οι σωματικές ασθένειες, επίσης οδηγούν τους ανηλίκους σε φυγή. Το παράδειγμα που ακολουθεί παρουσιάζει συνοπτικά την ιστορία ενός φιλοξενούμενου σε δομή φιλοξενίας.

Ο Μ., 17 ετών, είναι ασυνόδευτος ανήλικος από το Αφγανιστάν. Από τα 12 έτη του πάσχει από μια άγνωστη νευρολογική νόσο, η οποία οδηγεί σε σημαντική απώλεια βάρους, μυοσκελετική αδυναμία, σοβαρή δυσκολία στην κίνηση, σταδιακή απώλεια όρασης, δυσκολίες μνήμης, σταδιακή απώλεια της αυτονομίας και της λειτουργικότητας. Έπειτα από πολλές άκαρπες επισκέψεις σε ιατρούς στο Αφγανιστάν, αποφασίζει, κρυφά από την οικογένειά του, να φύγει για την Ευρώπη προς αναζήτηση θεραπείας. Φτάνει στην Ελλάδα μετά από ένα δύσκολο ταξίδι, εξαιρετικά αδύναμος. Στη δομή φιλοξενίας, γίνονται παραπομπές σε νοσοκομεία και ειδικούς ιατρούς. Ο Μ. παραμένει αδιάγνωστος και ελπίζει στη μετεγκατάστασή του σε άλλη ευρωπαϊκή χώρα.

Δομή φιλοξενίας ασυνόδευτων ανηλίκων: λειτουργία και στόχοι

Στις περισσότερες δομές φιλοξενίας διαμένουν από 20 έως 30 ανήλικοι, ίδιου φύλου, από 12 ως 18 ετών. Οι εθνικότητες των ανηλίκων ποικίλουν (Αφγανιστάν, Συρία, Πακιστάν, Παλαιστίνη, Αίγυπτος, Σομαλία, Καμερούν, Κονγκό), συνθέτοντας έτσι έναν πολύμορφο ανθρώπινο χάρτη, που καλείται να αντιμετωπίσει διαπολιτισμικές προκλήσεις και να «χωρέσει» σε μερικές δεκάδες τετραγωνικά μέτρα. Οι υπηρεσίες που προσφέρονται αφορούν τη στέγαση, τη σίτιση, την καθαριότητα, τη νομική συμβουλευτική, τη διερμηνεία, την ψυχοκοινωνική και ιατροφαρμακευτική υποστήριξη, την εκμάθηση Ελληνικών και την ενισχυτική διδασκαλία, τη δημιουργική απασχόληση και τον επαγγελματικό προσανατολισμό.

Το εργατικό δυναμικό ενός ξενώνα αποτελείται συνήθως από τον/την συντονιστή/τρια δομής, τον/την διαπολιτισμικό/ή διαμεσολαβητή/τρια, τον/την ψυχολόγο, τον/την κοινωνικό/ή λειτουργό, τον/την εκπαιδευτικό, τον/την νομικό σύμβουλο, τους μάγειρες/ισσες, τον/την καθαριστή/καθαρίστρια, τους/τις φροντιστές/φροντίστριες, και τους φύλακες που εργάζονται σε

βραδινές βάρδιες. Ο χάρτης των εργαζομένων έρχεται να συμπληρώσει αυτόν των ανηλίκων, δημιουργώντας ένα πολυσύνθετο μωσαϊκό, το οποίο συνυπάρχει σε εικοσιτετράωρη βάση, επτά μέρες την εβδομάδα.

Οι άξονες γύρω από τους οποίους προσφέρονται οι παρεχόμενες υπηρεσίες είναι τέσσερις. Ο πρώτος στόχος αφορά την ασφαλή μετάβαση και προσαρμογή του ανηλίκου σε ένα δομημένο πλαίσιο. Ο ανήλικος που καταφτάνει σε μια δομή φιλοξενίας καλείται αρχικά να «τακτοποιήσει ψυχικά» τις εμπειρίες και τις αλλαγές που τον έχουν οδηγήσει στην τωρινή κατάσταση. Η μετάβαση από την χώρα προέλευσης στις προκλήσεις του δυτικού κόσμου, η μετάβαση από τους κινδύνους του ταξιδιού, στα κέντρα κράτησης και έπειτα σε «κάτι που μοιάζει με σπίτι»¹, καθώς και η όσο το δυνατόν ομαλότερη μετάβαση από την εφηβεία στην ενηλικίωση, αποτελούν πρόκληση για τους ασυνόδευτους ανηλίκους αλλά και για τους εργαζόμενους των δομών. Στόχος είναι να δημιουργηθεί ένα πρώτο αίσθημα ασφάλειας στους ανηλίκους, το οποίο θα τους επιτρέψει να αισθανθούν οικειότητα στο χώρο.

Στη συνέχεια, στόχος των παρεχόμενων υπηρεσιών είναι η διερεύνηση των μελλοντικών προοπτικών των ανηλίκων στην Ελλάδα ή σε ευρωπαϊκές χώρες. Για παράδειγμα επιδιώκεται η παροχή νομικής βοήθειας στις διαδικασίες ασύλου στην Ελλάδα ή αλλιώς η συμμετοχή του ανηλίκου σε ευρωπαϊκά προγράμματα μετεγκατάστασης ή στο πρόγραμμα οικογενειακής επανένωσης, σε περίπτωση που υπάρχει συγγενής σε ευρωπαϊκή χώρα. Η κοινωνική ενσωμάτωση αποτελεί τον επόμενο στόχο των δομών φιλοξενίας, για όσο διάστημα παραμένει ο ανήλικος στην δομή. Η παρακολούθηση της τυπικής εκπαίδευσης, η εγγραφή σε αθλητικούς συλλόγους και δημιουργικές δραστηριότητες, καθώς και η συμμετοχή σε κοινωνικές δράσεις (π.χ. καθαρισμός πάρκων), είναι μερικοί μόνο από τους τρόπους με τους οποίους ενθαρρύνεται η κοινωνική ενσωμάτωση.

Τελικός σκοπός όλων των παραπάνω είναι η ενίσχυση της ψυχικής ανθεκτικότητας των ασυνόδευτων ανηλίκων. Σύμφωνα με τον ορισμό των Luthar et al. «η ψυχική ανθεκτικότητα αναφέρεται σε μια δυναμική διαδικασία η οποία ενέχει τη θετική προσαρμογή του ατόμου

---

¹ Α., 14 ετών, Αίγυπτος, φιλοξενούμενος σε δομή φιλοξενίας.

στο πλαίσιο σημαντικών αντιξοοτήτων.»². Βασιζόμενοι στην ιστορία ζωής των ανηλίκων, στην κατανόηση των επιβαρυντικών παραγόντων αλλά και στην ενίσχυση των προστατευτικών πόρων και των δεξιοτήτων προσαρμογής τους, οι εργαζόμενοι των δομών προσπαθούν να ενισχύσουν το ψυχικό δυναμικό των ανηλίκων, σε μια δυναμική και ατέρμονη διαδικασία.

Κρίσεις, προκλήσεις και υπερβάσεις:

Η διαβίωση και η εργασία στις δομές φιλοξενίας ασυνόδευτων ανηλίκων χαρακτηρίζεται συχνά από κρίσεις και προκλήσεις, τις οποίες οι ανήλικοι και οι εργαζόμενοι καλούνται να υπερβούν. Όσον αφορά τους ανηλίκους, η πρώτη πρόκληση που αντιμετωπίζουν είναι η απομάκρυνση από την οικογένεια και ο εκπατρισμός. Σύμφωνα με τη θεωρία του συναισθηματικού δεσμού του J. Bowlby³, η ποιότητα της σχέσης που αναπτύσσει το παιδί με τους γονείς κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής του επηρεάζει την μετέπειτα ψυχο-συναισθηματική του ανάπτυξη. Στις περιπτώσεις διακοπής του δεσμού, ακόμη και σε μεταγενέστερη ηλικία, η απώλεια της φιγούρας προσκόλλησης επαναβιώνεται ως πραγματική απώλεια (Λαζαράτου Ε. 2008)⁴. Ο αποχωρισμός προκαλεί απελπισία και θλίψη ενώ η απειλή της απώλειας προξενεί φόβο εγκατάλειψης. Στο άγχος αποχωρισμού συχνά προστίθενται οι ενοχές και η ντροπή, συναισθήματα που μαρτυρούν οδύνη της δια-υποκειμενικότητας. Σύμφωνα με τους A. Ciccone και A. Ferrant (2008)⁵, η ενοχή συνδέεται με την τραυματική απώλεια του αντικειμένου – σημαντικού άλλου, ενώ η ντροπή με την απώλεια του ίδιου του υποκειμένου. Αποχωρισμός, ντροπή και ενοχή συνθέτουν λοιπόν ένα πολύπλοκο συναισθηματικό μοτίβο που συμπυκνώνεται στην απλή φράση του T., 13χρονου ανηλίκου από το Πακιστάν «*Τι θα απογίνω εγώ, τι θα απογίνουν αυτοί που άφησα πίσω;*».

Το επόμενο σημαντικό ψυχικό εμπόδιο που καλούνται να αντιμετωπίσουν οι ανήλικοι φιλοξενούμενοι είναι οι ψυχοτραυματικές εμπειρίες και η επαναβίωση του τραύματος. Πόλεμος, απώλεια οικείων,

² Luthar, S.; et al. (2000). The Construct of Resilience: A Critical Evaluation and Guidelines for Future Work. *Child Development* 71 (3): 543–562.

³ Bowlby, J. (1980). Loss, sadness and depression in: *Attachment and loss*. New York: Basic Books

⁴ Λαζαράτου Ε. (2008). Άγχος Αποχωρισμού. Στο Β. Αλεβίζος (Επιμ.), *Άγχος, Ιατρικές και Κοινωνικές Διαστάσεις*.

⁵ Ciccone, A. , Ferrant, A (2015). *Honte, culpabilité et traumatisme*. Dunod.

κακοποίηση, σεξουαλική εκμετάλλευση, εμπορία ανθρώπων, κακουχίες ταξιδιού αποτελούν μερικές μόνο από τις τραυματικές εμπειρίες που μπορεί να έχει βιώσει ένας ασυνόδευτος ανήλικος πριν φτάσει σε μια δομή φιλοξενίας. Σύμφωνα με την Κ. Μάτσα (2007) «*ψυχικός τραυματισμός επέρχεται, όταν ένα συμβάν προκαλεί ρήγμα στην ψυχική ζωή του ατόμου, αφού υπερβαίνει τις ικανότητες που έχει για να το ξεπεράσει.*»⁶ Ο εύθραυστος και υπό διαμόρφωση ψυχισμός των ανηλίκων καλείται να ανταπεξέλθει σε βίαια γεγονότα ζωής, επερχόμενα συχνά το ένα μετά το άλλο. Στη θεωρία του τραύματος που ανέπτυξαν οι Masud και Khan το 1963⁷, το αθροιστικό τραύμα είναι συνέπεια μιας σειράς τραυματικών εμπειριών που υφίσταται το άτομο από την παιδική ηλικία και μετά, την οποία οι ψυχικές δυνάμεις του υποκειμένου δεν επαρκούν για να αντιμετωπίσουν. Επακόλουθο της συνεχούς έκθεσης σε τραυματικές εμπειρίες είναι η ανάπτυξη ψυχικών διαταραχών συναφών με το μετατραυματικό στρες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα των τραυματικών αναμνήσεων αποτελεί η αντίδραση του Χ., 17χρονου ανηλίκου από την Παλαιστίνη, ο οποίος σε κάθε άκουσμα αεροπλάνου ενόσω διέμενε στη δομή φιλοξενίας, ανακαλούσε μνήμες φόβου από τα πολεμικά αεροπλάνα που βομβάρδισαν το πατρικό του σπίτι. Μια ακόμη πρόκληση για τους ασυνόδευτους ανηλίκους αποτελεί η ψυχική ευαλωτότητα και τα εμπόδια που αυτή περιλαμβάνει. Η ανηλικότητα εξ' ορισμού αποτελεί παράγοντα ευαλωτότητας, πόσο μάλλον στις περιπτώσεις παιδιών με τραυματικά βιώματα απώλειας, εγκατάλειψης, εκπατρισμού. Συχνή είναι η εμφάνιση καταθλιπτικόμορφων συναισθημάτων, οι πράξεις αυτοτραυματισμού, οι σκέψεις θανάτου και τα αυξημένα επίπεδα αυτοκτονικότητας στους ασυνόδευτους ανηλίκους.

Η απώλεια της παιδικότητας και η απότομη ενηλικίωση είναι επίσης σημεία του μακρύ καταλόγου των δυσκολιών που έχουν να αντιμετωπίσουν οι ασυνόδευτοι ανήλικοι. Διασχίζοντας χώρες μόνοι/ες, σε ηλικία συχνά κάτω των 12 ετών, οι ασυνόδευτοι ανήλικοι χάνουν σημαντικά κομμάτια της «φυσιολογικής» παιδικής ηλικίας, όπως είναι η σχολική φοίτηση και το παιχνίδι. Όπως επαναλάμβανε ο Τ., 13 ετών από το Πακιστάν σε κάθε πρόσκληση σε δημιουργική δραστηριότητα «Δεν

⁶ Μάτσα Κ. (2007). «Εξουσία, τραύμα και κατάχρηση ουσιών», *Τετράδια Ψυχιατρικής*, No 99, 181-187.

⁷ Masud, M., Khan, R. (1963), The concept of cumulative trauma. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 18:1, 286-306.

ξέρω πώς να παίζω...Ήρθα να εργαστώ για να στηρίξω τους δικούς μου».

Πολλές από τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι ασυνόδευτοι ανήλικοι οφείλονται στον στιγματισμό και στην απόρριψη που βιώνουν από τον κοινωνικό περίγυρο. Οι δυσκολίες επικοινωνίας, το γλωσσικό εμπόδιο, οι διαφορετικές θρησκευτικές πεποιθήσεις και συνήθειες, η έλλειψη διαπολιτισμικής ευαισθησίας του ελληνικού πληθυσμού και των συστημάτων υγείας και παιδείας, αυξάνουν τη διαπολιτισμική απόσταση και οδηγούν στη σχολική εγκατάλειψη, την παραβατικότητα και τελική στην επιβεβαίωση της λογικής του «αποδιοπομπαίου τράγου». Σύμφωνα με τις θεωρίες της διομαδικής ψυχικής λειτουργίας, η άφιξη ενός νέου μέλους με διαφορετικά στοιχεία σε μια ομάδα «ομοίων», θεωρείται συχνά ως απειλή. Η συνοχή της ομάδας, απαραίτητη για την ομαλή λειτουργία της, κινδυνεύει να ραγίσει. Έτσι το νέο μέλος, σύμφωνα με τον Γάλλο ψυχαναλυτή R.Kaës (1994), αναλαμβάνει μια «φορική λειτουργία»⁸. Σε αυτό, τα υπόλοιπα μέλη προβάλλουν εσωτερικευμένα ασυνείδητα αρνητικά συναισθήματα και με αυτόν τον τρόπο προστατεύονται από αυτά. Ο αλλότριος, ο ξένος οδηγείται έτσι στην αποξένωση και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Η παρακάτω φράση του Α., 13 ετών από το Πακιστάν, εκφράζει την παραπάνω θέση: «Στο σχολείο, ό,τι και να κάνω, είμαι πάντα ο Άλλος».

Τέλος, μια σημαντική δυσκολία για τους ανηλίκους είναι η ύπαρξη ενός αισθήματος «μόνιμης προσωρινότητας» στην Ελλάδα και στις δομές φιλοξενίας. Το διάστημα διαβίωσης στη δομή και παραμονής στην Ελλάδα κυμαίνεται από μερικούς μήνες σε μερικά χρόνια, κατά τα οποία οι ανήλικοι συχνά βρίσκονται σε διαδικασία αναμονής διεκπεραίωσης των νομικών διαδικασιών. Οι μεγάλες καθυστερήσεις ή και η παύση σε αυτές τις διαδικασίες, δημιουργούν αίσθημα αδιεξόδου και εγκλωβισμού στους ανηλίκους, οι οποίοι βρίσκονται ταυτόχρονα στο εύθραυστο στάδιο της εφηβείας και της αναζήτησης ταυτότητας που αυτή περιλαμβάνει. Εγκλωβισμένοι στο περιθώριο μεταξύ δύο κόσμων, οι ανήλικοι περνούν σε αυτό που συχνά αναφέρεται ως “limbo state”, ξεχασμένοι σε μια κατάσταση λήθης και ασημαντότητας. Συχνά οδηγούνται σε παρορμητικές ενέργειες, όπως σε άτυπες φυγές από τις δομές φιλοξενίας και σε απόπειρες παράνομης

⁸ KAES R. (1994). *La parole et le lien. Processus associatifs et travail psychique dans les groupes*. Paris : Dunod (2012).

διάσχισης των συνόρων, οι οποίες αποτυγχάνουν και οδηγούν στη διαιώνιση του φαύλου κύκλου της «μόνιμης προσωρινότητας». Τα λόγια του Σ., 15 ετών από το Αφγανιστάν, ο οποίος μέχρι το 2020 είχε περάσει από τέσσερις διαφορετικές δομές φιλοξενίας και του οποίου η συνέντευξη ασύλου είχε αναβληθεί τρεις φορές, είναι χαρακτηριστικά αυτής της δυσκολίας: «Είμαι σαν ένα μπαλόνι που το παρασέρνει ο άνεμος...». Σε αναλογία με την μικρού μήκους ταινία “The red balloon” του 1956, όπου το κόκκινο μπαλόνι, σύμβολο της φαντασίας, της παιδικότητας και της αθωότητας, ακολουθεί ένα νεαρό αγόρι στους δρόμους του Παρισιού στο σκοτεινό μεταπολεμικό τοπίο, έτσι και ο Σ. περιγράφει τον εαυτό του σαν ένα μπαλόνι που παρασέρνεται από τον άνεμο σε αναζήτηση ενός φαντασικά χαμένου παιδιού που θα του δείξει τον δρόμο.

Εργαζόμενοι: είδωλα σε καθρέφτη

Σε αντανάκλαση με τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι ασυνόδευτοι ανήλικοι στις δομές φιλοξενίας, οι εργαζόμενοι δεν μένουν ανέγγιχτοι από το εργασιακό βίωμα. Κύριο μέλημα κάθε ομάδας είναι η διασφάλιση της εύρυθμης λειτουργίας του πλαισίου φιλοξενίας των παιδιών προκειμένου να καλύπτονται οι βασικές και ψυχοσυναισθηματικές τους ανάγκες και να διευκολύνεται η κοινωνική τους ένταξη. Το έργο αυτό είναι πολύπλοκο και απαιτητικό καθώς φέρνει τους εργαζόμενους αντιμέτωπους με πολλές ψυχοκοινωνικές και πολιτισμικές προκλήσεις με τις οποίες δεν είναι εξοικειωμένοι.

Επιπλέον, οι εργαζόμενοι στις δομές φιλοξενίας συναντούν πρακτικές δυσκολίες, που αφορούν στην έλλειψη οργάνωσης και εργασιακών πόρων, καθώς και στην ασάφεια του εργασιακού ρόλου και των καθηκόντων («όλοι είναι υπεύθυνοι για όλα». Ακόμη, οι περισσότεροι φορείς που λειτουργούν δομές στέγασης για ασυνόδευτα παιδιά στην Ελλάδα διέπονται από μια ιεραρχική κουλτούρα που δεν προβλέπει τη συμμετοχή των εργαζομένων σε αποφάσεις που αφορούν το έργο τους και τη λειτουργία της δομής στέγασης. Ταυτόχρονα, οι φορείς αυτοί διέπονται συχνά και από μια γραφειοκρατική κουλτούρα που επιβάλλεται από το χρηματοδοτικό πλαίσιο και περιλαμβάνει τη σχολαστική και εξαντλητική καταγραφή ενεργειών, η οποία στερεί τους εργαζόμενους από το χρόνο σύνδεσης και ενασχόλησης με το παιδί.

Σε αυτές τις προκλήσεις προστίθεται η αίσθηση «μόνιμης προσωρινότητας» για τους εργαζόμενους, σε αναλογία με αυτήν των ανηλίκων που καλούνται να φροντίσουν. Βραχύχρονες συμβάσεις εργασίας, προγράμματα χρηματοδότησης που ξαφνικά «κλείνουν», χαμηλές μισθολογικές απολαβές αυξάνουν το στρες και εμποδίζουν τον εργαζόμενο να επενδύσει ψυχικά στην εργασία του. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια ενός φροντιστή σε δομή φιλοξενίας «*Πώς να στηρίξω τα παιδιά αν σε ένα μήνα δεν ξέρω αν θα βρίσκομαι εγώ εδώ;*».

Το απαιτητικό έργο των εργαζόμενων περιλαμβάνει επίσης την προσπάθεια γεφύρωσης διαφορών, κενών, προκαταλήψεων με την ευρύτερη κοινότητα. Ανάμεσα σε δύο κόσμους, αυτόν των «διαφορετικών» και τον κόσμο των «ομοίων», οι εργαζόμενοι γίνονται οι διαμεσολαβητές και καλούνται να εφευρίσκουν διαύλους επικοινωνίας με φορείς της κοινότητας, σχολεία, συλλόγους εκπαιδευτικών και γονέων, κέντρα υγείας και νοσοκομεία, αθλητικούς συλλόγους και γείτονες, ώστε να εξασφαλίζουν στους ανηλίκους τις καλύτερες δυνατές ευκαιρίες διαβίωσης και ένταξης. Η επικοινωνία είναι συχνά δύσκολη και οι εργαζόμενοι κατακλύζονται από το αίσθημα ότι δεν ανήκουν πλήρως σε κανέναν από τους δύο κόσμους. Αφενός οι πολιτισμικές διαφορές και τα διαφορετικά βιώματα μεγαλώνουν την απόσταση με τους ασυνόδετους ανηλίκους, αφετέρου οι εργαζόμενοι αντιμετωπίζουν συχνά τον στιγματισμό από την κοινότητα και τον περίγυρο, λόγω αμφισβήτησης της χρησιμότητας της εργασίας τους, έλλειψης κατανόησης και κοινωνικής αποδοχής.

Μια επιπλέον δυσκολία για τους εργαζομένους αφορά στην ίδια την φύση της εργασίας, που περιλαμβάνει τη συχνή διαχείριση καταστάσεων κρίσης χωρίς επαρκή εκπαίδευση. Η ευαλωτότητα των ασυνόδετων ανηλίκων εκφράζεται μέσα από εκρήξεις θυμού, παραβατικές συμπεριφορές, απόπειρες αυτοκτονίας, σωματικές και ψυχικές ασθένειες, συγκρούσεις. Η καθημερινή ανάγκη για απάντηση και υποστήριξη σε ανάλογες καταστάσεις, σε συνδυασμό με τις υψηλές εργασιακές απαιτήσεις (24ωρη διαθεσιμότητα - on call, συχνές νυχτερινές βάρδιες, διαρκής επιτήρηση), δημιουργούν έντονα συναισθήματα αδυναμίας, ματαίωσης και απουσίας νοήματος από την εργασία.

Άλλες δυσκολίες προκύπτουν όταν οι εργαζόμενοι συμπεριφέρονται ως «γονείς», αναλαμβάνουν ρόλο «σωτήρα» ή/και

αδυνατούν να θέσουν όρια στις σχέσεις με τα παιδιά και τους εφήβους. Αισθήματα θυμού, απογοήτευσης και ματαιώσης εντείνονται εξαιτίας των λανθασμένων αντιλήψεων για τους ανήλικους πρόσφυγες και μετανάστες ως «θύματα», ως «κατεστραμμένα παιδιά», ως «έφηβοι χωρίς μέλλον», ή ως «παιδιά που εκμεταλλεύονται καταστάσεις και καταφεύγουν σε χειριστικούς τρόπους για να πετύχουν τους στόχους τους».

Τα παραπάνω συνηγορούν στην εμφάνιση συμπτωμάτων εργασιακού στρες και επαγγελματικής εξουθένωσης στους εργαζόμενους των δομών φιλοξενίας. Χαρακτηριστική είναι η έρευνα σε δείγμα 257 Ισπανών, η οποία ανέδειξε ως κυριότερες αιτίες εξουθένωσης την αυξημένη ευθύνη που συνοδεύει τη λήψη κρίσιμων αποφάσεων αναφορικά με τη ζωή των παιδιών, από εργαζόμενους που διαθέτουν περιορισμένη εργασιακή εμπειρία και ελλιπή υποστήριξη από το φορέα εργασίας, με αποτέλεσμα να προβαίνουν, κάποιες φορές, σε λανθασμένες ενέργειες (Del Valle, López, Bravo, 2007)⁹.

Η επαγγελματική εξουθένωση έχει περιγραφεί από τους Pines & Aronson ως «η κατάσταση ψυχικής και σωματικής εξάντλησης που προκύπτει από τη μακροχρόνια ενασχόληση με συναισθηματικά απαιτητικές συνθήκες εργασίας»¹⁰. Στους εργαζόμενους των δομών φιλοξενίας τα βασικότερα σημεία της επαγγελματικής εξουθένωσης αφορούν στη συναισθηματική εξάντληση και στην ψυχική κόπωση, στην παροχή απρόσωπης φροντίδας (κυνικότητα, διεκπεραιωτικές σχέσεις με τους ανηλικούς), στην έλλειψη προσωπικών επιτευγμάτων και στην αίσθηση ανεπάρκειας, καθώς και στη σωματοποίηση συμπτωμάτων (ημικρανίες, υπέρταση, μυοσκελετικά προβλήματα). Συχνές φράσεις των εργαζομένων που υποδηλώνουν τα παραπάνω είναι οι εξής: «Νιώθω κουρασμένος όταν ξυπνάω και σκέφτομαι ότι πρέπει να πάω στη δουλειά μου», «Συμπεριφέρομαι σε κάποια παιδιά με απρόσωπο τρόπο, σαν να ήταν περιστατικά ή αριθμός προς διευθέτηση», «Σκέφτομαι να τα παρατήσω. Δεν είμαι κατάλληλος γι' αυτή τη δουλειά». Σημαντική είναι η διάκριση της επαγγελματικής εξουθένωσης από τον ψυχικό τραυματισμό των εργαζόμενων. Η

⁹ Del Valle, J. F., López, L. M., & Bravo, A. (2007). Job stress and burnout in residential child care workers in Spain. *Psicothema*, 19(4), 610-615 στο Παπαδάτου Δ., κ.α. (2019). «Κατευθυντήριες οδηγίες για καλές πρακτικές: Διαχείριση του στρες για εργαζόμενους που στηρίζουν ασυνόδευτους ανήλικους πρόσφυγες και μετανάστες». UNICEF, Μέριμνα, Ε.Κ.Κ.Α & Ε.Κ.Π.Α.

¹⁰ Pines A, & Aronson E. (1988). *Career burnout: Causes and cures*. New York: Free Press.

συνεχής έκθεση σε τραυματικές αφηγήσεις οδηγεί σε τραυματικές αντιδράσεις των εργαζόμενων. Όταν οι τραυματικές αντιδράσεις διαιωνίζονται, συμβάλλουν στην εμφάνιση μιας ψυχικής κατάστασης, η οποία έχει λάβει διάφορες ονομασίες όπως *compassion fatigue* (Figley, 1995)¹¹, *secondary posttraumatic stress* (Stamm, 1995)¹², *vicarious traumatization* (McCann & Pearlman, 1990)¹³. Οι όροι αυτοί αντανακλούν τον ψυχικό τραυματισμό του εργαζόμενου που υποφέρει και παύει να λειτουργεί με επάρκεια. Σύμφωνα με τους McCann & Pearlman, στις περιπτώσεις τραυματισμού εξ' αντανακλάσεως, παράλληλα με τα όποια ψυχοκοινωνικά και οργανικά προβλήματα, ο εργαζόμενος βιώνει αρνητικές αλλαγές στις πεποιθήσεις για τον εαυτό του, τη ζωή και το νόημά της, οι οποίες επηρεάζουν βασικές του ανάγκες για ασφάλεια, έλεγχο, εμπιστοσύνη, αυτοεκτίμηση και διαμόρφωση στενών δεσμών. Ανήλικοι και εργαζόμενοι βρίσκονται λοιπόν μαζί στις δομές φιλοξενίας μπροστά σε μια σειρά προκλήσεων, κάποιες από τις οποίες είναι κοινές και για τις δύο πλευρές. Πού οδηγεί τελικά αυτή η συνάντηση του οικείου και του διαφορετικού;

Το οικείο και το διαφορετικό: μια παράδοξη συνάντηση

Η συνάντηση του Οικείου με το Άλλο γεννά συναισθήματα φόβου, δυσφορίας, αμηχανίας και στις δύο πλευρές. Σύμφωνα με τη θεωρία της διομαδικής απειλής (Stephan & Stephan, 2000)¹⁴, τα μέλη μιας μειονότητας, καθώς εξίσου και μιας πλειονότητας, αντιλαμβάνονται ως απειλή την άλλη ομάδα, τόσο σε ρεαλιστικό επίπεδο (δύναμη, πόροι, ασφάλεια) όσο και σε συμβολικό (αξίες, ήθη, έθιμα). Η εύρεση ενός «κοινού τόπου» αποτελεί πρόκληση αλλά και αναγκαιότητα με βάση τις σύγχρονες κοινωνικο-πολιτικο-οικονομικές συνθήκες. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του Τ., 13 ετών από το Πακιστάν, εν μέσω της καραντίνας: «Μου λείπουν οι φίλοι από το σχολείο. Δε μιλούσαμε πολύ, το ξέρω. Είμαστε διαφορετικοί αλλά με κάποιον τρόπο αισθανόμουν κοντά τους.»

¹¹ Figley, C. R. (Ed.) (1995). *Compassion fatigue: coping with secondary traumatic stress disorder in those who treat the traumatized*. New York: Brunner/Mazel..

¹² Stamm, B. H. (Ed.) (1995). *Secondary traumatic stress: Self-care issues for clinicians, researchers, and educators*. Lutherville, Maryland: Sidran Press.

¹³ McCann, L.I., Pearlman, L.A. (1990). Vicarious traumatization: A framework for understanding the psychological effects of working with victims. *Journal of Traumatic Stress*, 3, 131-149.

¹⁴ Stephan, W. G., & Stephan, C. W. (2000). *An integrated threat theory of prejudice. Reducing Prejudice and Discrimination*, 23–45.

Η πολυπλοκότητα του «Ανοικείου», κατά τον Freud έγκειται στο ότι, ενώ μεταφέρει την έννοια του ξένου και του αβέβαιου, έχει άμεση σύνδεση με την καταπιεσμένη οικεία αίσθηση μιας εμπειρίας. Αναφέρει συγκεκριμένα: «*Το εξής παράδοξο αψηφά κάθε επιστημονική προσέγγιση: το πιο οικείο φαίνεται το πιο ενοχλητικό, ενώ το κοντινό φαίνεται τρομακτικό.*»¹⁵ Καταληκτικά, στις δομές φιλοξενίας, το Οικείο με το Διαφορετικό συνυπάρχουν κάτω από αντίξοες συνθήκες, δημιουργώντας μοναδικές ευκαιρίες για ανθρώπινες συναντήσεις, στις οποίες καλούμαστε να επιμείνουμε ώστε να γίνουν υπαρκτές.

*«Η κάθε λέξη είναι μια έξοδος
για μια συνάντηση, πολλές φορές ματαιωμένη,
και τότε είναι μια λέξη αληθινή, σαν επιμένει στη συνάντηση.»*

Γιάννης Ρίτσος, Το νόημα της απλότητας – Παρενθέσεις, 1946 -1947

---

¹⁵ Freud, S. (1919). Das Unheimliche. Για την ελληνική έκδοση: *Το ανοικείο*, εκδόσεις Πλέθρον, 2009.

Βιβλιογραφία

Bowlby, J. (1980). Loss, sadness and depression in: *Attachment and loss*. New York: Basic Books

Ciccone, A. , Ferrant, A (2015). *Honte, culpabilité et traumatisme*. Dunod.

Del Valle, J. F., López, L. M., & Bravo, A. (2007). *Job stress and burnout in residential child care workers in Spain*. *Psicothema*, 19(4), 610-615. <https://pdfs.semanticscholar.org>

Figley, C. R. (Ed.) (1995). *Compassion fatigue: coping with secondary traumatic stress disorder in those who treat the traumatized*. New York: Brunner/Mazel.

Freud, S. (1919). *Das Unheimliche*. Για την ελληνική έκδοση: *Το ανοικείο*, εκδόσεις Πλέθρον, 2009.

Kaës, R. (1994). *La parole et le lien. Processus associatifs et travail psychique dans les groupes*. Paris: Dunod (2005).

Luthar, S.; et al. (2000). *The Construct of Resilience: A Critical Evaluation and Guidelines for Future Work*. *Child Development* 71 (3): 543–562.

Masud, M., Khan, R. (1963), *The concept of cumulative trauma*. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 18:1, 286-306.

McCann, L.I., Pearlman, L.A. (1990). Vicarious traumatization: A framework for understanding the psychological effects of working with victims. *Journal of Traumatic Stress*, 3, 131-149.

Pines A, & Aronson E. (1988). *Career burnout: Causes and cures*. New York: Free Press.

Stamm, B. H. (Ed.) (1995). *Secondary traumatic stress: Self-care issues for clinicians, researchers, and educators*. Lutherville, Maryland: Sidran Press.

Stephan, W. G., & Stephan, C. W. (2000). *An integrated threat theory of prejudice. Reducing Prejudice and Discrimination*, 23–45.

W.H.O. (Leka, S. & Jain, A.) (2010). *Health impact of psychosocial hazards at work: An Overview*.

https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/44428/9789241500272_eng.pdf;jsessionid=A9D665B24A57EAB5A59AC574754B8884?sequence=1

Λαζαράτου Ε. (2008). Άγχος Αποχωρισμού. Στο Β. Αλεβίζος (Επιμ.), *Άγχος, Ιατρικές και Κοινωνικές Διαστάσεις*.

Μάτσα Κ. (2007). «Εξουσία, τραύμα και κατάχρηση ουσιών», *Τετράδια Ψυχιατρικής*, Νο 99, 181-187.

Παπαδάτου Δ., Τσελεπή Ν., Βαλλίδης Α. κ.α. (2019). «Κατευθυντήριες οδηγίες για καλές πρακτικές: Διαχείριση του στρες για εργαζόμενους που στηρίζουν ασυνόδευτους ανήλικους πρόσφυγες και μετανάστες». *UNICEF*, Μέρμνα, Ε.Κ.Κ.Α & Ε.Κ.Π.Α.

Εργασιακό στρες: το βίωμα σε μια δομή φιλοξενίας ανηλίκων τον καιρό της Covid-19

Λήδα Ελευθεριάδη – MSc Κλινική ψυχολόγος

Εισαγωγή:

Σε περιόδους κρίσεων και μαζικών καταστροφών, στις οποίες συγκαταλέγεται η πανδημική κρίση της Covid-19, η καθημερινή ζωή διαταράσσεται αναπάντεχα και ο ανθρώπινος ψυχισμός βάλλεται από ενδογενείς και εξωγενείς πιέσεις, τις οποίες συχνά αδυνατεί να διαχειριστεί. Κατά κανόνα στις συνθήκες κρίσης παρατηρείται αριθμητική δυσαναλογία μεταξύ αυτών που χρειάζονται βοήθεια και αυτών που είναι σε θέση να την προσφέρουν. Άνθρωποι που ήδη κατατάσσονταν στις ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, όπως οι πρόσφυγες, αντιμετωπίζουν τις δυσκολίες που επιβάλλει η πανδημική κρίση, ως επιπρόσθετες στα ήδη υπάρχοντα προβλήματα. Αντίστοιχα, οι εργαζόμενοι στο προσφυγικό πεδίο, όντας η μειονότητα «αυτών που βοηθούν», καλούνται να παράσχουν υποστήριξη κάτω από ψυχοπιεστικές συνθήκες, διατρέχοντας έτσι τον κίνδυνο της αυξημένης ψυχικής επιβάρυνσης. Στο παρόν κείμενο θα συζητηθούν οι εκφάνσεις του στρες και της επαγγελματικής κόπωσης, μέσω του βιώματος της εργασίας στις δομές φιλοξενίας ασυνόδευτων ανηλίκων κατά την περίοδο της πανδημίας.

Εργασιακό στρες

Το εργασιακό στρες είναι φυσιολογικό και αναμενόμενο σε πλαίσια όπου παρέχονται υπηρεσίες σε ενήλικες ή παιδιά με σύνθετες ανάγκες. Προκύπτει όταν δημιουργείται ένα χάσμα ανάμεσα στις εργασιακές απαιτήσεις και τα αποθέματα που διαθέτει ο εργαζόμενος ή αυτά που

του παρέχονται από το εργασιακό πλαίσιο για να τις αντιμετωπίσει (Bakker & Demerouti, 2008)¹⁶. Ενώ λοιπόν οι εργασιακές απαιτήσεις μπορούν να συμβάλουν στη δημιουργία μιας επιβαρυντικής διεργασίας για την υγεία των εργαζόμενων, οι αυξημένοι εργασιακοί και προσωπικοί πόροι αντισταθμίζουν αυτήν την επίδραση παρέχοντας κίνητρο και δημιουργικότητα κατά την εργασία. Ωστόσο, ειδικά για την περίοδο της πανδημικής κρίσης, έχει παρατηρηθεί μείωση των εργασιακών και προσωπικών πόρων, σε συνδυασμό με την ταυτόχρονη αύξηση των εργασιακών απαιτήσεων από τους εργαζόμενους στις δομές φιλοξενίας, μια δυσαναλογία που τους οδηγεί σε αύξηση των συμπτωμάτων εργασιακού στρες και κόπωσης.

Ένας ευρέως γνωστός μύθος αναφορικά με το εργασιακό στρες περιλαμβάνει την πεποίθηση ότι το στρες έχει μόνο αρνητικές επιπτώσεις στο άτομο. Παραγνωρίζεται έτσι η αξία του ευεργετικού στρες (eustress), το οποίο λειτουργεί ως κινητήριο δύναμη αντί για απειλητική συνθήκη, ενεργοποιώντας τον εργαζόμενο να είναι εφευρετικός και να αντλεί ικανοποίηση από την εργασία. Εκτός από το ευεργετικό στρες, οι εργαζόμενοι στις δομές φιλοξενίας βιώνουν συχνά άλλες μορφές φυσιολογικού στρες, οι οποίες τους ωθούν σε αναζητήσεις σχετικά με τον επαγγελματικό εαυτό τους και το αντικείμενο της εργασίας.

Μια τέτοια μορφή περιγράφεται ως στρες σχετιζόμενο με την ικανότητα ενσυναίσθησης. Η ενσυναίσθηση είναι μια συναισθηματική απόκριση μέσω της οποίας ένα άτομο «μπαίνει στη θέση» ενός Άλλου, «βλέπει» την πραγματικότητα μέσα από την οπτική του Άλλου. Δεν συνεπάγεται λύπηση ούτε ταύτιση μαζί του, καθώς ο εργαζόμενος είναι σε θέση να διαφοροποιεί τις δικές του αντιλήψεις και συναισθήματα από τις αντιλήψεις και τα συναισθήματα του απέναντι. Στην ιδιαίτερη συνθήκη της πανδημικής κρίσης, κατά την οποία εργαζόμενοι και πρόσφυγες μοιράζονται το βίωμα του εγκλεισμού, των περιορισμένων δραστηριοτήτων, του φόβου της νόσησης και της μετάδοσης του ιού, οι εργαζόμενοι «συναισθάνονται» ακόμη πιο εύκολα τη θέση των προσφύγων και «μοιράζονται» το άγχος της καθημερινότητας.

Συχνή έκφραση του εργασιακού στρες αποτελεί το στρες που

---

¹⁶ Bakker, A. B., Demerouti, E. (2008). Towards a model of work engagement. *Career Development International*, 13, 209-223

σχετίζεται με ηθικά διλήμματα του εργαζόμενου. Οι εργαζόμενοι στις δομές φιλοξενίας προβληματίζονται πολλές φορές σχετικά με την ορθότητα των ενεργειών τους στα πλαίσια των υπηρεσιών που παρέχουν στους ανήλικους που βιώνουν ακραίες ή οριακές καταστάσεις ζωής. Ακούμε συχνά εργαζόμενους να αναρωτιούνται αν έπραξαν σωστά ή αν θα μπορούσαν να κάνουν κάτι διαφορετικά για το βέλτιστο συμφέρον ενός ανηλίκου. Οι συνθήκες αβεβαιότητας και ανασφάλειας, προϋπάρχουσες της πανδημίας και επιτεινόμενες από αυτή, οδηγούν σε συχνές διερωτήσεις των εργαζομένων, οι οποίες όμως λειτουργούν συχνά ως έναυσμα για συζήτηση και συναδελφική υποστήριξη.

Η επαφή με τους πρόσφυγες και ειδικότερα η συνθήκη της πανδημίας δημιουργούν στους εργαζόμενους την τρίτη μορφή φυσιολογικού στρες, ως απόρροια υπαρξιακών προβληματισμών. «Γιατί να υπάρχει τόσος μεγάλος πόνος, αδικία και ανισότητα γύρω μας;» αναρωτιούνται συχνά οι εργαζόμενοι, οδηγούμενοι σε σταδιακές αναθεωρήσεις των πεποιθήσεων, των αξιών και των προτεραιοτήτων τους. Εν μέσω της πανδημικής κρίσης, οι ανισότητες στην πρόσβαση στην υγεία, την εκπαίδευση και την πρόνοια είναι ακόμη πιο εμφανείς, κάτι που τους ωθεί να προβληματίζονται περισσότερο σχετικά με ανάλογα ζητήματα στην καθημερινή τους εργασία.

Ένα ακόμη σημαντικό κομμάτι του φυσιολογικού στρες των εργαζομένων σε δομές έρχεται ως απόρροια θρήνου, σε περιπτώσεις θανάτου στο πλαίσιο εργασίας. Το στρες αποτελεί σε αυτές τις στιγμές έναν τρόπο επεξεργασίας του γεγονότος, μοιράσματος με τους άλλους, νοσηματοδότησης και ένταξής του στην προσωπική και επαγγελματική ιστορία του εργαζόμενου.

Μύθοι και αλήθειες

Το ζήτημα του θρήνου μάς δίνει αφορμή να αναφερθούμε σε μερικούς βασικούς μύθους που διέπουν τα επαγγέλματα φροντίδας ευάλωτων πληθυσμών, και ειδικότερα τους εργαζόμενους στο προσφυγικό πεδίο. Στις δομές φιλοξενίας συχνά συναντάται η πεποίθηση ότι οι εργαζόμενοι πρέπει να μένουν ανεπηρέαστοι από τις τραυματικές αφηγήσεις και τα βιώματα των προσφύγων, να διατηρούν ένα αποστασιοποιημένο ενδιαφέρον από την ψυχική οδύνη του Άλλου, ώστε να προφυλάξουν τον δικό τους ψυχισμό. Συχνά η εκδήλωση

συναισθημάτων πόνου, θλίψης και απογοήτευσης θεωρείται «αδυναμία», σε έναν επαγγελματικό χώρο που απαιτεί από τον εργαζόμενο «να αντέχει» (Papadatou, 2009)¹⁷.

Στις συνθήκες της πανδημίας, όπου και οι φροντιστές προσφύγων και μεταναστών επηρεάζονται από το κοινό ανθρώπινο βίωμα της υγειονομικής κρίσης, η αποστασιοποίηση από το συναίσθημα λειτουργεί ασυνείδητα ως το μόνο μέσο ψυχικής επιβίωσης στην εργασία και στην καθημερινότητα.

Αν και η θέση της «αποστασιοποιημένης παντοδυναμίας», εξασφαλίζει στον εργαζόμενο μια πρόσκαιρη αίσθηση ελέγχου, ενέχει σημαντικούς κινδύνους, με τους βασικότερους να είναι η μοναξιά, ο εγκλωβισμός, η έλλειψη υποστήριξης και τελικά η εμφάνιση συμπτωμάτων επαγγελματικής κόπωσης. Αντιμέτωποι με τις ψυχοπρεστικές συνθήκες που επιβάλλει η εργασία με τους πρόσφυγες στις συνθήκες της πανδημίας, οι εργαζόμενοι των δομών βρίσκονται συχνά «πιο μόνοι από ποτέ» σε μια ιστορική περίοδο όπου κυριαρχεί το σύνθημα «κανένας μόνος».

Το στοίχημα για τους εργαζόμενους στο προσφυγικό είναι να αντιληφθούν ότι αναπόφευκτα επηρεάζονται από το τραύμα του Άλλου. Η αναγνώριση, η κατανόηση και η επαρκής διαχείριση των συναισθηματικών τους αντιδράσεων συντελεί στη διαμόρφωση ειλικρινών σχέσεων με τους πρόσφυγες και τους συναδέλφους. Το πιο αποτελεσματικό ψυχοπροφυλακτικό μέτρο κατά την περίοδο της πανδημίας είναι η σχέση ως απάντηση στην απόσταση.

Παραπάνω αναφερθήκαμε στις μορφές του φυσιολογικού στρες. Τι συμβαίνει όμως όταν οι φυσιολογικές εκφάνσεις δίνουν τη θέση τους σε κατακλυσμιαία συναισθήματα άγχους, ή άγχους που διαϊωνίζεται για μεγάλο χρονικό διάστημα;

Επαγγελματική εξουθένωση

Μια συνήθης εκδήλωση του επιβαρυντικού στρες είναι η επαγγελματική εξουθένωση. Αφορά μια ψυχική κατάσταση χαρακτηριστική της σχέσης βοήθειας, η οποία περιλαμβάνει και

¹⁷ Papadatou, D. (2009). In the face of death: Professionals who care for the dying and the bereaved. NY: Springer

υπερβαίνει το άγχος, και στην οποία κεντρικό ρόλο διαδραματίζει η απώλεια νοήματος στην εργασία. Ο Freudenberger, τη δεκαετία του 1980, παρομοίασε την κατάσταση αυτή με ένα σπίτι που καίγεται από μέσα προς τα έξω (burn out)¹⁸. Ο εργαζόμενος χάνει προοδευτικά το ενδιαφέρον και τα θετικά συναισθήματα που είχε για τα άτομα που φροντίζει, παύει να αντλεί ικανοποίηση από την εργασία και αναπτύσσει μια αρνητική εικόνα για τον εαυτό και την αίσθηση ότι υπολείπεται σε εργασιακά επιτεύγματα, με αποτέλεσμα να μειώνεται η ποιότητα των υπηρεσιών που παρέχει (Maslach, 1982)¹⁹.

Η ιστορία του -υποψήφιου για επαγγελματική εξουθένωση- εργαζόμενου στο προσφυγικό πεδίο ξεκινά με τον εξιδανίκευση του επαγγελματικού του ρόλου. Ο/η εργαζόμενος/η ταυτίζεται με τους ασυνόδευτους ανηλίκους, σπαταλώντας ορισμένες φορές μεγάλο μέρος της ενέργειάς του/της για να τους κατανοήσει, να τους φανταστεί, να τους «φροντίσει» από όλες τις πλευρές, συμπεριλαμβανομένων των ψυχοκοινωνικών, ψυχολογικών, οικογενειακών, ακόμη και φιλικών πτυχών. Τα όρια του επαγγελματικού πλαισίου γίνονται πλέον θολά. Στη συνέχεια, λαμβάνει λίγη ή λιγότερη ανταπόκριση από αυτήν που ήλπιζε με βάση τις προσδοκίες και την επένδυση που έχει κάνει. Εξαντλείται, «στραγγίζει» από ενέργεια και εμφανίζει σημάδια πλήξης και αποσυντονισμού. Σταδιακά απογοητεύεται από τις ανεπαρκείς απαντήσεις, από το βάρος των δυσανάλογων προσδοκιών, τις οποίες σε έναν βαθμό έχει δημιουργήσει ο ίδιος. Έτσι ξεκινά να εγκαθιδρύεται ένα είδος απάθειας. Ο εργαζόμενος αναρωτιέται σχετικά με την αποτελεσματικότητά του και το νόημα της εργασίας του. Θέτει υπό αμφισβήτηση το δικό του αξιακό σύστημα, ξεκινά να εργάζεται με το ελάχιστο των δυνάμεών του, να αποφεύγει τις εντάσεις, τους ανηλίκους και τους συναδέλφους. Προσπαθεί να προστατευθεί από όλα τα καθήκοντα και από όλον τον κόσμο.

Σε αυτή τη διεργασία εγκαθίσταται σταδιακά το πλέγμα των μηχανισμών άμυνας και αποφυγής: άρνηση, από-ευαισθητοποίηση, προβολή, απώθηση, προβλητική ταύτιση. Ωστόσο, ο εργαζόμενος συνεχίζει χωρίς να ακούει το σώμα του, τις παρατηρήσεις των συγγενών και των συναδέλφων, και πολλές φορές προσθέτει επιπλέον

¹⁸Freudenberger, H. J. (1974a). Staff Burn-Out. *Journal of Social Issues*, 30(1), 159–165.

¹⁹Maslach, C. (1982). *Burnout: The cost of caring*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.

καθήκοντα στην καθημερινή του εργασία. Φτάνοντας στα όριά του, καταλήγει να κατακλύζεται από συναισθήματα θλίψης, ή και να παρουσιάζει σωματικά συμπτώματα που τον αναγκάζουν να σταματήσει. Στο παραπάνω παράδειγμα έρχονται να προστεθούν οι περιορισμοί που επιβάλλονται από την πανδημική κρίση, η αίσθηση απώλειας ελέγχου και αδυναμίας, οι καταπιεστικές συνθήκες ζωής μετά την εργασία, οδηγώντας σε ακόμη εντονότερη αίσθηση κόπωσης του εργαζόμενου.

Το τρίπτυχο των συμπτωμάτων

Το πρώτο από τα τρία βασικά συμπτώματα της επαγγελματικής εξουθένωσης αφορά στη συναισθηματική εξάντληση του εργαζόμενου. Η ψυχική κόπωση οδηγεί σε ευερεθιστότητα, εξάρσεις θυμού, νευρικότητα, ή και παρουσίαση ορισμένων γνωστικών δυσκολιών όπως η απόσπαση της προσοχής και η δυσκολία συγκέντρωσης. Συχνά, ξεχνά να ανταποκριθεί ακόμη και σε φαινομενικά απλά αιτήματα των ανηλίκων και αδυνατεί να αναγνωρίσει ή να εκφράσει οποιοδήποτε συναίσθημα. Δεν διαθέτει πλέον την απαιτούμενη ενέργεια για να διεκπεραιώσει τα καθήκοντα που απαιτεί ο ρόλος του. Οι τεχνικές ελέγχου που χρησιμοποιεί οδηγούν στην αποστασιοποίηση από τους ανήλικους πρόσφυγες.

Η αποπροσωποποίηση της σχέσης με τον Άλλο, εκδηλώνεται μέσω της απομάκρυνσης του εργαζόμενου από τα άτομα που φροντίζει ή με την υιοθέτηση απρόσωπων και διεκπεραιωτικών σχέσεων μαζί τους. Η ευχαρίστηση από τη σχέση φροντίδας δεν υπάρχει πλέον και δίνει τη θέση της στον κυνισμό και την αποστασιοποίηση ως μέσα αυτοπροστασίας του εργαζόμενου. Ο αλτρουισμός και το αίσθημα κοινωνικής προσφοράς, δομικές συνιστώσες κατά το ξεκίνημα της εργασίας, μετατρέπονται σταδιακά σε ματαιώση και εξαϋλωση της σχέσης με τον Άλλο.

Η αίσθηση της επαγγελματικής αποτυχίας εκδηλώνεται σε μεταγενέστερο στάδιο και συνεπάγεται τη μείωση της απόδοσης, την έλλειψη ικανοποίησης από την εργασία και το αίσθημα ανεπάρκειας. Αυτή με τη σειρά της οδηγεί προοδευτικά στην αδιαφορία απέναντι στο αντικείμενο εργασίας και στην ανάδυση αισθημάτων υποτίμησης του εαυτού καθώς και στον κίνδυνο ασυνείδητης σωματοποίησης των συμπτωμάτων. Σε αυτό το στάδιο διαφαίνεται επιπλέον ο κίνδυνος

ταυτόχρονης εμφάνισης καταθλιπτικόμορφων επεισοδίων.

Η έξαρση της πανδημικής κρίσης πολλαπλασιάζει όλο και περισσότερο φράσεις που ακούγονται στις ομάδες των εργαζόμενων στις δομές, φράσεις που παραπέμπουν σε ένα γενικότερο καταθλιπτικό συναίσθημα, το οποίο διαμοιράζεται σιωπηλά στην ομάδα. « Έχω μια απροσδιόριστη θλίψη όλη την ημέρα», «Δεν μπορώ να συγκεντρωθώ σε τίποτα», «Τι νόημα έχει να συζητήσουμε για τις εναλλακτικές του Χ ανηλίκου, αφού όλα είναι παγωμένα επ'άοριστον» είναι μερικά μόνο από τα παραδείγματα που εκφράζουν το συναίσθημα στασιμότητας που διέπει την διομαδική λειτουργία αλλά και τον κάθε εργαζόμενο ατομικά.

Η αντανάκλαση του τραύματος του Άλλου

Ένας παράγοντας που επιβαρύνει ειδικά τους εργαζόμενους στις δομές φιλοξενίας με ανήλικους πρόσφυγες αφορά στην επίδραση της συνεχούς έκθεσης στο ψυχικό τραύμα του Άλλου. Η εργασία με τους ανήλικους πρόσφυγες περιλαμβάνει σε μεγάλο βαθμό την «υποδοχή» από την πλευρά του εργαζόμενου των αφηγήσεων των ανηλίκων, αφηγήσεις ζωής που στιγματίζονται από τραυματικά βιώματα του μακρινού ή πιο πρόσφατου παρελθόντος. Οι εργαζόμενοι, ανεξαρτήτως ειδικότητας, έρχονται αντιμέτωποι με ιστορίες σκληρές, σπαρμένες με βία, ιστορίες σκοτεινές και πολλές φορές κρυμμένες στα βάθη της σκέψης του ανηλίκου, τις οποίες μπορεί να αποκαλύπτει για πρώτη φορά.

Οι εργαζόμενοι που γίνονται καθημερινοί μάρτυρες αυτών των ιστοριών ζωής μπορεί να εκδηλώνουν τραυματικές αντιδράσεις σχετικές με τις αφηγήσεις. Οι αντιδράσεις προκύπτουν περισσότερο από την έκθεση στην τραυματική εμπειρία του Άλλου, παρά από την απευθείας έκθεση του ίδιου του εργαζόμενου στο στρεσογόνο γεγονός. Συνήθως είναι παροδικές και μειώνονται μετά από λίγες ημέρες ή εβδομάδες, όταν ο εργαζόμενος τις αναγνωρίζει και βρίσκει στήριξη σε ένα ασφαλές περιβάλλον που δεν τις υποβαθμίζει ή αποδοκιμάζει. Όταν όμως οι τραυματικές αυτές αντιδράσεις παραγνωρίζονται ή/και παραμένουν ανεπεξέργαστες, τότε διαιωνίζονται στο χρόνο και συχνά συμβάλλουν στην εμφάνιση μιας ψυχικής κατάστασης, η οποία έχει περιγραφεί από

τους McCann & Pearlman ως «τραυματισμός εξ'αντανάκλασεως»²⁰. Η κατάσταση αυτή χαρακτηρίζεται από τα σωματικά συμπτώματα που συναντάμε και στη μετατραυματική διαταραχή του στρες. Ευερεθιστότητα, υπερβολική αντίδραση αιφνιδιασμού, αίσθημα συνεχούς επαγρύπνησης, επαναλαμβανόμενες μνήμες ή εφιάλτες, αποφυγή των σκέψεων που σχετίζονται με την τραυματική αφήγηση, υπερδιέγερση, δυσκολίες ύπνου, κρίσεις πανικού, είναι μερικά μόνο από τα σημεία που υποδεικνύουν ότι ο εργαζόμενος βιώνει μέρος της τραυματικής συνθήκης του Άλλου ως δική του. Πέραν από τα σωματικά σημάδια, ως αποτέλεσμα του τραυματισμού, ο εργαζόμενος μπορεί να βιώσει αρνητικές αλλαγές στις πεποιθήσεις για τον εαυτό του, τη ζωή και το νόημά της, οι οποίες επηρεάζουν βασικές του ανάγκες για ασφάλεια, έλεγχο, εμπιστοσύνη, αυτοεκτίμηση και διαμόρφωση στενών σχέσεων.

Τα επαγγέλματα φροντίδας που απευθύνονται σε ευάλωτες πληθυσμιακές ομάδες, όπως οι ανήλικοι πρόσφυγες, προϋποθέτουν μεγάλη ψυχική διαθεσιμότητα, ανοχή του Άλλου σχεδόν άνευ όρων, με την ίδια λογική που μια μητέρα ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του μωρού της. Τα πολύπλοκα αιτήματα των ανηλίκων, ορισμένες φορές ξεκάθαρα ενώ άλλες φορές κρυμμένα στα άδυτα του ασυνείδητου, ωριμάζουν και αλλάζουν μέσα στο πλαίσιο, μαζί με τη δυναμική της σχέσης με τους εργαζόμενους. Στη σχέση μητέρας και παιδιού, ο D.Winnicott υπογραμμίζει την αξία της «αρκετά καλής μητέρας»²¹, της μητέρας που, αν και διαθέσιμη, σταδιακά δίνει χώρο σε μικρά διαστήματα ματαίωσης, ώστε το βρέφος να δημιουργήσει μια νέα πραγματικότητα ως ξεχωριστό από τη μητέρα ον, και ώστε η ίδια να μην απορροφάται πλήρως από τον μητρικό ρόλο. Αντίστοιχα, ο εργαζόμενος με ανήλικους πρόσφυγες καλείται να βρει τη χρυσή τομή μεταξύ διαθεσιμότητας και απόστασης, ώστε να μην υπερβεί τα ατομικά του όρια.

Η πλούσια δυναμική της μεταβίβασης και της αντιμεταβίβασης (Freud, 1917)²², δηλαδή της διεργασίας μέσω της οποίας ο ανήλικος ανακατευθύνει συναισθήματα, επιθυμίες και σχεσιακά σχήματα στο πρόσωπο του εργαζομένου και ο τρόπος με τον οποίο ο εργαζόμενος

²⁰McCann, L.I., Pearlman, L.A. (1990). Vicarious traumatization: A framework for understanding the psychological effects of working with victims. *Journal of Traumatic Stress*, 3, 131-149

²¹Winnicott, D.W. (1973). *The child, the family and the outside world*. UK: Penguin books

²²Φρόυντ, Σ. (1917). *Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση*. Επίκουρος, 1996.

αντιδρά σε αυτά με βάση τους προσωπικούς περιορισμούς του, αποτελεί σημαντικό εργαλείο στην εργασία με τους πρόσφυγες, ανεξαρτήτως ειδικότητας. Σύμφωνα με τον Winnicott (1951), η μεταβίβαση και η αντιμεταβίβαση είναι μία χρήσιμη πηγή πληροφοριών για το τι διαδραματίζεται σε διυποκειμενικό επίπεδο εντός της σχέσης²³. Μεταφέροντας τη σκέψη του Winnicott στο προσφυγικό πεδίο, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι ο εργαζόμενος που «κάνει ένα βήμα πίσω», ώστε να παρατηρήσει τον εαυτό του κατά τη διάρκεια της εργασίας του, να αξιολογήσει τις αντιδράσεις και τα συναισθήματά του και να μετρήσει τα ατομικά του όρια με βάση την προσωπική του ιστορία ζωής, είναι ο εργαζόμενος που παραμένει προστατευμένος και χαρούμενος στην εργασία.

Η πανδημία: μια εξοντωτική συνθήκη

Στους ήδη υπάρχοντες επιβαρυντικούς παράγοντες που σχετίζονται με την εργασία στις δομές φιλοξενίας ασυνόδευτων ανηλίκων, η συνθήκη της πανδημικής κρίσης επιβάλλει επιπλέον δυσκολίες. Τον τελευταίο χρόνο οι εργαζόμενοι έρχονται αντιμέτωποι με αυξημένες εργατοώρες, έλλειψη ασφάλειας λόγω του συνωστισμού των παιδιών και των εργαζόμενων στις δομές και συνεπώς αυξημένο φόβο νόσησης και μετάδοσης του ιού. Έτσι αναφέρουν συχνά ότι φέρουν ενοχικά συναισθήματα ως προς τα οικεία πρόσωπα, κάτι που οδηγεί σε κοινωνική απομόνωση και αποξένωση. Άλλες καταγραφές τους απεικονίζουν ως δυνητικά υψηλά μεταδοτικούς φορείς, λόγω του χώρου εργασίας τους, κάτι που τους καθιστά ευάλωτους στον κοινωνικό στιγματισμό.

Ο περιορισμός των επιλογών στις ψυχαγωγικές δραστηριότητες μετά το πέρας της εργασίας λόγω των υγειονομικών μέτρων επιτείνει το αίσθημα ανίας και εγκλωβισμού των εργαζομένων, οι οποίοι μεταφέρουν τις εργασιακές αγωνίες στο σπίτι, χωρίς δυνατότητα αποσυμφόρησης της ψυχικής έντασης. Σε αντανάκλαση με τις δυσκολίες τους, οι ανήλικοι παρουσιάζουν επίσης αυξημένα επίπεδα έντασης, λόγω του αποκλεισμού τους από την εκπαιδευτική διαδικασία, του παγώματος των νομικών τους υποθέσεων και της έλλειψης εξωτερικών ερεθισμάτων και δραστηριοτήτων. Ένας φαύλος κύκλος

²³ Winnicott, D. W. (1951). Transitional objects and transitional phenomena Winnicott. Through Paediatrics to Psycho-Analysis. 229–242. London: Hogarth Press, pp. 229–242.

έντασης εγκαθίσταται, με εργαζόμενους και ανήλικους να παλεύουν με συναισθήματα μοναξιάς, διπλού εγκλεισμού και απουσίας νοήματος στην καθημερινότητα.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η πανδημική κρίση έχει λάβει τις διαστάσεις ενός διαρκούς συλλογικού τραύματος. Έτσι, τα όρια της επαγγελματικής κόπωσης, της αντανάκλασης του τραύματος του Άλλου και του βιώματος του ψυχικού τραύματος, ως αποτελέσματος της πανδημίας, περιπλέκονται. Ποιός μπορεί πλέον να πει με σιγουριά ότι το συναίσθημα κόπωσης που αισθάνεται οφείλεται περισσότερο στις τραυματικές αφηγήσεις των ανηλίκων και όχι στην τρέχουσα κοινωνική τραυματική συνθήκη; Η πολυπλοκότητα των ψυχοκοινωνικών φαινομένων της ιστορικής περιόδου που διανύουμε απαιτεί μεγαλύτερη ευαισθητοποίηση και προσπάθεια των επαγγελματιών να «ακούν» τόσο τους Άλλους όσο και τους εαυτούς τους, ώστε να μπορέσουν να προστατεύσουν και να αυτοπροστατευθούν.

Επίλογος

Το εργασιακό στρες και η επαγγελματική κόπωση αποτελούν σύνθετα βιοψυχοκοινωνικά φαινόμενα, ορισμένες πτυχές των οποίων αφορούν κοινωνικό – πολιτικό – οικονομικούς παράγοντες και ξεφεύγουν από τον ατομικό έλεγχο. Σε προσωπικό επίπεδο όμως, η έγκαιρη αναγνώριση των συμπτωμάτων και η έκκληση για βοήθεια, σε συνδυασμό με τη συνειδητοποίηση της αρχής της αβεβαιότητας, της ατέλειας και της αδυναμίας μας, αποτελούν σημαντικούς τρόπους αυτοπροστασίας από την εξάντληση. Αν δεχθούμε ότι ως ένα βαθμό «*το burnout είναι η κορυφή του παγόβουνου*»²⁴, αξίζει ο κάθε εργαζόμενος να προσπαθήσει να εντοπίσει τι βρίσκεται κάτω από την επιφάνεια.

Βιβλιογραφία

Bakker, A. B., Demerouti, E. (2008). *Towards a model of work engagement*. Career Development International, 13, 209-223

Delbrouck, M., *Je suis épuisé(e) par ma charge de travail. Que puis-je y faire ? Le burn-out ou la souffrance des soignants. Causes spécifiques du syndrome d'épuisement professionnel du soignant*. Imaginaire & Inconscient, 2010/1 (n° 25), p. 157-166.

Freudenberger, H. J. (1974a). *Staff Burn-Out*. Journal of Social Issues, 30(1), 159–165.

Jacob, G., Natanson, M., *La fatigue au travail, la fatigue du travail*. Imaginaire & Inconscient, 2010/1 (n° 25), p. 167-186.

Maslach, C. (1982). *Burnout: The cost of caring*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.

McCann, L.I., Pearlman, L.A. (1990). Vicarious traumatization: A framework for understanding the psychological effects of working with victims. Journal of Traumatic Stress, 3, 131-149.

Papadatou, D. (2009). *In the face of death: Professionals who care for the dying and the bereaved*. NY: Springer

Winnicott, D. W. (1951/1987). *Transitional objects and transitional phenomena Winnicott. Through Paediatrics to Psycho-Analysis*. 229–242. London: Hogarth Press, pp. 229–242.

Winnicott, D.W. (1973). *The child, the family and the outside world*. UK: Penguinbooks

Παπαδάτου Δ., Τσελεπή Ν., Βαλλίδης Α. κ.α. (2019). «Κατευθυντήριες οδηγίες για καλές πρακτικές: Διαχείριση του στρες για εργαζόμενους που στηρίζουν ασυνόδευτους ανήλικους πρόσφυγες και μετανάστες». UNICEF, Μέριμνα, Ε.Κ.Κ.Α & Ε.Κ.Π.Α

Φρόυντ, Σ. (1917). *Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση*. Επίκουρος, 1996.

Ανεστραμμένη Οδύσσεια

Επιτελέσεις του τραύματος κατά τη διαδικασία νοηματοδότησης της εμπειρίας του Εκτοπισμού και της Ανεστιότητας

Γεωργία Παβέλη

Αρχαιολόγος (MA in Artefact Studies) – Κοινωνική Ανθρωπολόγος

Μίνα Μαρούγκα

MSc Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, MSc Συμβουλευτικής
Ψυχολογίας & Ψυχοθεραπείας

Εισαγωγή

Οι μετακινήσεις ατόμων και ομάδων συνιστούν μία σταθερά στο πλαίσιο των γεωπολιτικών ιστορικών συγκυριών, έχοντας λάβει όμως νέες συνδηλώσεις στην Ελλάδα των διαδοχικών κρίσεων, η οποία έχει

μεταβληθεί σε σταυροδρόμι προσφυγικών ρευμάτων για άτομα που αναζητούν είτε μόνιμη εγκατάσταση είτε μια ενδιάμεση στάση ώστε να μεταβούν σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Έννοιες όπως το «ανήκειν», η πατρίδα, η κουλτούρα φαίνεται πως χρειάζεται να επανεξεταστούν υπό το πρίσμα του προσφυγικού ζητήματος και της κινητικότητας, εφόσον σε αυτές αντανακλώνονται οι τρέχουσες γεωπολιτικές εξελίξεις και ο αντίκτυπός τους στην καθημερινότητα. Σημεία που χρειάζονται αναστοχασμό και κριτική θεώρηση αποτελούν προβληματικές όπως η αναίρεση της έννοιας της πατρίδας ως σταθερής παραμέτρου, η μετακίνηση σε μια ανοίκεια πατρίδα και η οικειοποίηση της ξενιτιάς.

Μπου ντουινιά τσαρκ φιλέκ... Αυτός ο κόσμος είναι σφαίρα και γυρίζει²⁵...

Το 1896 ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης δημοσιεύει το διήγημα «Ο ξεπεσμένος Δερβίσης²⁶». Πηγαία επιδέξιος στα ηθογραφικά ψυχογραφήματά του ο Παπαδιαμάντης, ξετυλίγει, θέτοντας ερωτήσεις χωρίς απαντήσεις, την απωλεσθείσα ιστορία του Δερβίση. Άγνωστο από πού και για ποιον λόγο βρέθηκε στην Αθήνα, και μόνο από την ενδυμασία του γίνεται προσπάθεια να καταστεί αντιληπτή η ιδιότητα και η ποιότητά του, κι αυτή με αβεβαιότητα. Φαίνεται πως πρόκειται για έναν δερβίση, έναν μουσουλμάνο περιπλανώμενο επαίτη που επικαλείται το θρησκευτικό συναίσθημα των άλλων για να τον συντρέξουν, ίσως όμως και όχι. Θα μπορούσε να είναι ένα άτομο με κύρος στον πρότερό του βίο αλλά στον ίδιο δε δίνεται η δυνατότητα της

---

²⁵Ο Παπαδιαμάντης θέλει τον ήρωα του διηγήματος να επαναλαμβάνει κάθε τόσο *Μπου ντουινιά τσαρκ φιλέκ*, που το μεταφράζει εντός της ροής της αφήγησης: «*Αυτός ο κόσμος είναι σφαίρα και γυρίζει*». Η παροιμία έχει και δεύτερο μισό, που επίσης ακούγεται στο ίδιο διήγημα: *Ασκ ολσούν τσιβρινέκ*, που ο Παπαδιαμάντης το μεταφράζει: «*Χαρά σ' εκείνον που ξέρει να τον γυρίζει*». Στο γλωσσάρι της κριτικής έκδοσης των Απάντων του Παπαδιαμάντη (Τριανταφυλλόπουλος, Ν.Δ. (1989-1988). Απαντα. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Κριτική έκδοση. Αθήνα: Δόμος) υποδεικνύεται η σωστή μορφή της τουρκικής παροιμίας: *Budünya çarkifelek tir, aşk olsun çevirene*, που μπορεί να μεταφραστεί ως εξής: «*Αυτός ο κόσμος είναι τροχός της τύχης, καλότυχος όποιος ξέρει να τον γυρίζει*». Χρησιμοποιείται στο κείμενό μας ως υπαινιγμός για τις συνεκδοχικές αναδιαμορφώσεις που συντελούνται στα τεμνόμενα γεωγραφικά και πολιτισμικά σύνορα εξαιτίας των ανθρώπινων ροών.

²⁶Παπαδιαμάντης, Α. (1984). Ο ξεπεσμένος Δερβίσης. Στο Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (Επιμ.), *Απαντα. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης*, τόμος Γ' (σ. 14-16). Αθήνα: Εκδόσεις Δόμος. Ανακτήθηκε από την Ηλεκτρονική Βιβλιοθήκη του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου.

φωνής για να μιλήσει για τον εαυτό του. Παραμένει αδιάγνωστος αν και ορατός.

Για λόγους εξέλιξης της ιστορίας, του αποδίδεται αυθαίρετα από τον Παπαδιαμάντη μια ταυτότητα, εκείνη του δερβίση. Άγνωστο παραμένει και το τι απέγινε ο δερβίσης στο τέλος της ιστορίας, έφυγε όπως ήρθε. Ανώνυμος, χωρίς ταυτότητα – αταύτιστος και δίχως να μπορεί κάποιος να γνωρίζει την μέχρι πρότινος κοινωνική του θέση / στάτους.

Αυτή η συνάντηση με το Άλλο, το Ξένο - αλλόθρησκο και αλλοεθνές-, η μέχρι κάποιου σημείου αποδοχή και η συμπόνια για τον ξεπεσμό του, περιγράφεται με άξονα τη συνύπαρξη και αλληλεπίδρασή του με τους Άλλους. Άλλοι τον σπλαχνίζονται ανακαλώντας δικές τους μνήμες, άλλοι τον εντάσσουν στη συντροφιά τους για λίγο, άλλοι πράττουν αυτό που προβλέπεται, προτάσσοντας ή εφαρμόζοντας τους κανόνες. Κυκλοφορεί σαν φάντασμα και εξαφανίζεται και μένει στον αναγνώστη να εικάσει το τέλος του, ένα τέλος για το οποίο μόνο εικασίες μπορούν να γίνουν.

Ωστόσο, ο ίδιος επαφίεται στην καλοσύνη των άλλων, ορισμένοι από τους οποίους τον καλούν στην παρέα τους για να τον κεράσουν ένα ποτό, καθιστώντας τον έτσι κοινωνό των δικών τους συνηθειών. Ο ίδιος βέβαια πίνει μαζί τους μαστίχα ενώ εκείνοι κρασί. Εδώ, ο διαχωρισμός “Εμείς και οι Άλλοι” εντοπίζεται στη βάση των διαφορετικών ειδών του ποτού, ως στοιχειώδους μορφής δωρήματος, αναδεικνύοντας όμως παράλληλα και τις συμβολικές όψεις του συμποσιασμού (Παπαταξιάρχης, 2006, σ. 210, 227), διαμεσολαβημένες από τη φιλόπρωτη πρακτική προς τον ξένο μέσω του κεράσματος και του μοιράσματος.

Στο κείμενο του Παπαδιαμάντη αντηχούν δυνατά μερικές λέξεις που περιγράφουν τον αποκαλούμενο δερβίση. Άστεγος, ανέστιος, φερέοικος. Αλλού χαρακτηρίζεται πλάνης και τέλος υπερόριος.

Αυτές οι λέξεις αποδίδουν με ακρίβεια και στην ολότητά της την ταυτότητα των προσφύγων. Χωρίς στέγη, χωρίς εστία, κουβαλούν το σπίτι τους (φερέοικοι), τα υπάρχοντά τους, ό,τι απέμεινε από το σπιτικό και τους οικογενειακούς τους δεσμούς. Είναι περιπλανώμενοι και πορεύονται πέρα από όρια, σύνορα, πλαίσια, σε ξένες χώρες. Ο πλάνης και υπερόριος βίος τους επηρεάζει καταλυτικά και την κοινωνία

υποδοχής, επιρροή που αποτυπώνει με λεπτομέρεια ο κλάδος της ανθρωπογεωγραφίας, κυρίως μετά την πολιτισμική στροφή της δεκαετίας του 1980. Και καθώς η επιστήμη της ανθρωπογεωγραφίας επιχειρεί να διερευνήσει το πώς οργανώνεται το τοπίο διαμέσου των διαφοροποιήσεων της ανθρώπινης δραστηριότητας και των κατοπτρικών της προβολών στο φυσικό περιβάλλον, καταλήγει στην αποτύπωση ενός είδους χωρικής αλληλεπίδρασης μεταξύ της πατρίδας και του τόπου μετακίνησης (Καραβία, 2018, σ. 492), ενός τόπου που σε πολλές περιπτώσεις θα αποδειχθεί αφιλόξενος, αν όχι απολύτως εχθρικός.

Ανεσιτία και Νόστος: Μια αλγεινή ανακατασκευή του Εαυτού

Κατά την περίοδο της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας οι Εφέστιοι θεοί, ομοιώματα των οποίων έχουν βρεθεί εντός αρχαίων οικιακών ιερών, είναι εκείνοι που προστατεύουν το σπίτι και τους κατοίκους του. Το σπίτι συνιστά, λοιπόν, από την αρχαιότητα, κοινωνικό και ιδιοκτησιακό αγαθό που χρήζει προστασίας ενώ ταυτόχρονα την προσφέρει. Τι γίνεται όμως όταν αυτή η αξιωματική πεποίθηση εξανεμίζεται;

Ως υλικότητα, το σπίτι παρέχει στέγη, προστασία, ως άυλη ιδιοκτησία και περιουσία εσωκλείει δεσμούς, αναμνήσεις, αισθήματα θαλπωρής και κυρίως το αίσθημα του ανήκειν, τη βάση της συγκρότησης των ταυτοτήτων. Ταυτόχρονα περικλείει την τάξη πραγμάτων στο διανοητό, σε επίπεδο χωρικό, χρονικό, κοινωνικοπολιτισμικό και περιχαράκωνει τη διαφορά ιδιωτικού και δημόσιου, καθώς, όπως το πραγματικό σώμα, του οποίου το σπίτι αποτελεί τη συμβολική εκδοχή, με τα φυσικά όριά του αποτελεί ένα υλικό σημείο αναφοράς της ύπαρξης (Dovey, 1985, σ. 41).

Ως ιδιοκτησία, η οικία είναι ενδείκτης της τάξης στην οποία ανήκει το άτομο, κατ' επέκταση «αποτελεί επίσης ζήτημα ταυτότητας, κουβαλώντας μια έννοια αξιοσύνης και αξιοπρέπειας» (Bryant, 2014, σ. 232) που εντάσσεται σε ένα συγκεκριμένο 'τοπίο', το οποίο εξυφαίνεται μεταξύ τοπικής και εθνικής γεωγραφίας και του αισθήματος του ανήκειν στη γενέθλια γη και στην κουλτούρα αυτής. Η κατανόηση της

ιδιοκτησίας μπορεί να διαρθρωθεί μέσω «των σχέσεων μεταξύ προσώπων οι οποίες διαμεσολαβούνται από τα πράγματα, και ως δέσμη αφηρημένων δικαιωμάτων» (Verdery και Humphrey, 2004, σ. 1).

Η κατάσταση ανεσιτότητας στην οποία έχουν περιέλθει οι πρόσφυγες σηματοδοτεί, επομένως, και τη ριζική μεταβολή της κατάστασης της ύπαρξής τους. Έχοντας χάσει τη σταθερά του σπιτιού, του οικείου και παρηγορητικού καταφυγίου τους πορεύονται για αλλού. Χωρίς να ξέρουν πού. Άστεγοι, χωρίς στέγη, ανέστιοι, χωρίς τη θαλπωρή ενός εστιακού πυρήνα και με πιθανόν διαρρηγμένους τους οικογενειακούς δεσμούς, φυσικά και συναισθηματικά, προ-χωρούν (συχνά χωρίς να χωρούν) σε άγνωστο τόπο, εκτοπισμένοι βίαια. Έχουν να διαχειριστούν όχι μόνο την τραυματική εμπειρία που οδήγησε στη μετα-τόπισή τους αλλά και τα επιτραυματικά επεισόδια της υπόλοιπης ζωής που βρίσκεται σε εξέλιξη, σε ένα έργο - τη ζωή τους - στο οποίο οι ίδιοι δρουν λιγότερο ως agents (δρώντα υποκείμενα) και περισσότερο ως κομπάρσοι.

Παραβάλλοντας αυτή τους τη θέση-και-θέαση του Εαυτού ως δευτερεύοντος χαρακτήρα στην ίδια του τη ζωή, αξίζει να αναφερθεί κανείς στην ακόλουθη λυσιτελή προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία, η συνθήκη απώλειας του οικείου χώρου δεν αποτελεί κατ' ουσίαν επιλογή για κανένα άτομο, αντίθετα, το άτομο αναγκάζεται να απομακρυνθεί από αυτόν, χωρίς στην πραγματικότητα να δύναται να διαλέξει κάτι διαφορετικό από τη φυγή. Η διευκρίνιση ότι, εάν τα άτομα είχαν αντικειμενικά μια επιλογή, δε θα είχαν εγκαταλείψει τον χώρο που μέχρι τότε αισθανόταν ως οικείο, έχει ιδιαίτερη σημασία στην προσπάθεια κατανόησης της ιδιάζουσας εμπειρίας τους. Σύμφωνα με τον ορισμό της BABEL, η «ακούσια αποικεσία» περιγράφει το αποτέλεσμα της μη ηθελημένης αποχώρησης από τον «οικείο χώρο», στο οποίο εξαναγκάζεται ένα άτομο ή μια ομάδα ατόμων, καθώς δεν έχει άλλη δυνατότητα να αποφασίσει κάτι πέραν της δια-φυγής, εξαιτίας ποικίλων αντιξοοτήτων και αναταραχών. Στον αντίποδα της ακούσιας αποικεσίας βρίσκεται η «εξαναγκαστική» μετανάστευση, η οποία υπονοεί πάντα την άμεση ή έμμεση άσκηση βίας (Παπαδόπουλος et al., 2019, σ.52).

«Χάνω το σπίτι σημαίνει απώλεια της οικειότητας της καθημερινής ζωής, χάνω το επάγγελμα σημαίνει απώλεια αυτοπεποίθησης της

χρησιμότητάς μου στη ζωή, χάνω τη γλώσσα σημαίνει απώλεια της φυσικότητας των αντιδράσεών μου, της απλότητας των χειρονομιών μου και την απρόσκοπτη έκφραση των συναισθημάτων, χάνω τους δικούς μου ανθρώπους σημαίνει ότι διαρρήχθηκαν οι ιδιωτικές μας ζωές» μας επισημαίνει η Arendt²⁷ (2015, σ. 11) .

Το τραύμα της απώλειας του σπιτιού και του σπιτικού, επιτείνεται και από την εισχώρηση στο ανοίκειο, σε ξένες χώρες και ταυτόχρονα στην περιβολή της νέας ταυτότητας που επικάθεται στις ήδη υπάρχουσες. Ξένος: διαφορετικός, αλλοεθνής, αλλόγλωσσος, αλλόθρησκος, πρόσφυγας. Ως στίγμα, η προσφυγιά προστίθεται στη μετα-τραυματική περίοδο που διανύουν. Ιστορικά, πολιτικά και κοινωνικά προσδιορισμένη, η ταυτότητα του πρόσφυγα λειτουργεί συγκολλητικά για να συμπεριλάβει ατομικές επιμέρους ταυτότητες, τις οποίες και υπερβαίνει, καθώς το φύλο, η τάξη, το επάγγελμα, το μορφωτικό επίπεδο κ.α. εξανεμίζονται και υπερκαλύπτονται από την προσφυγιά.

Φερέοικοι. Κουβαλούν το σπίτι μαζί τους, όλα τους τα υπάρχοντα και όλα όσα δεν αφήνουν στη λήθη, καλά και κακά. Μαζί και τα τραύματα. Η ανθρώπινη μνημονική ικανότητα της διατήρησης και ανάκτησης καταγεγραμμένων στον εγκέφαλο πληροφοριών (γνώσεων και εμπειριών) πυροδοτείται αυτόματα από εικόνες, γεύσεις, μυρωδιές. Οι βιωμένες εμπειρίες των προσφύγων περιλαμβάνουν τραύματα (φυσικά ή/και ψυχολογικά) που αλληλοσυμπλέκονται με όμορφες και οδυνηρές αναμνήσεις από την παλιά τους ζωή.

Το άλγος του νόστου επικολλάται στα τραύματα της προσφυγικής ενσώματης και ψυχοσυναισθηματικής εμπειρίας. Η νοσταλγία, μας λέει η Σερεμετάκη (2017, σ. 32), «επικαλείται την αισθητήρια διάσταση της μνήμης στην “εξορία” και την “ξενιτιά”, αναμειγνύοντας σωματικό και συναισθηματικό πόνο», από-ιστορικοποιώντας συγχρόνως παγ(ι)ωμένες στην αχλύ του χρόνου αναμνήσεις. Εξάλλου, αυτή η πατίνα του χρόνου που περιβάλλει τις νοσταλγικές αναμνήσεις,

---

²⁷Η πρώτη δημοσίευση του κειμένου: “We refugees” έγινε στο The Memorah Journal, τόμ. 31, τχ. 1 (Ιανουάριος 1943), σ. 60-77. Περιλαμβάνεται στον τόμο Arendt, H. (1978). *The Jew as Pariah: Jewish Identity and Politics in the Modern Age*, Νέα Υόρκη: Grove Press (σ. 55-67). Η μετάφραση του Κώστα Δεσποινιάδη δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στο περιοδικό Πανοπτικόν, τχ. 13 (Οκτώβριος 2009), σ. 3-18.

υποδηλώνει το γεγονός ότι «ένας τρόπος ζωής έχει χαθεί πια οριστικά και αμετάκλητα» (Appadurai, 2014, σ. 115).

Αυτή η ευαλωτότητα τους καθιστά ακόμη πιο τρωτούς στο τραύμα. Αυτές οι λέξεις με την ίδια ρίζα, προκύπτουν από το ρήμα τιτρώσκω που σημαίνει πληγώνω, τραυματίζω. Αν αναλογιστούμε την ετυμολογική συγγένεια του τραύματος με το ρήμα τείρω που μεταφράζεται τρυπή ή κατά άλλη έννοια τρίβω μέχρι να απορροφηθεί ή απομακρύνω/εξαφανίζω τρίβοντας, όπως μας υπογραμμίζει ο Παπαδόπουλος, το τραύμα δεν απαρτίζει μια στιγμιαία επώδυνη εμπειρία αλλά ένα *terminus postquem* με διακλαδούμενες επακόλουθες μεταβολές για τη μετέπειτα ζωή, που συναρτώνται από τη διαχείρισή του (Papadopoulos, 2002, σ. 14), καθώς τα τραύματα μαρκάρουν τις ζωές, αφενός με αισθήματα απόγνωσης και απογοήτευσης και αφετέρου με αισθήματα αλλαγής και ελπίδας.

Ενώ οι ομόρριζες λέξεις λειτουργούν ως οχήματα στην κατανόηση του γλωσσικού μας κώδικα, η γλωσσική ανεπάρκεια των προσφύγων συχνά δεν επιτρέπει στον πόνο να εκφραστεί και να αξιολογηθεί. Και, οπωσδήποτε, η μέτρηση και η λεκτική εξωτερίκευση του πόνου καθορίζεται από πολιτισμικά συναρτημένες μεταβλητές και δεν αποτελεί ίδιον όλων των κοινωνιών (Wolff και Langley, 1968, σ. 499). Ο δυτικός κόσμος επιδεικνύει σαφή ροπή στην ποσοτικοποίηση των δεδομένων παραβλέποντας κάποιες φορές τις πολιτισμικά εξαρτώμενες διαφορετικές εννοιολογήσεις του πόνου και της εξωτερίκευσής του, αντιμετωπίζοντας αντ' αυτού τις ανθρώπινες αντιδράσεις ως οικουμενικά, καθολικά φαινόμενα, αν και έχει παρατηρηθεί ότι υπάρχουν διαφορετικά πρότυπα εκδήλωσης πόνου μεταξύ διάφορων πολιτισμικών ομάδων (Faucett et al., 1994), πιθανόν λόγω εκμάθησης συγκεκριμένων συμπεριφορών (Franck et al., 2000). Αυτή η ποσοτικοποιημένη πρόσληψη της προσφυγικής διάστασης της ετερότητας διαταράσσει ακόμη περισσότερο την οντολογική υπόσταση των υποστρωμάτων που συνθέτουν την προσωπικότητα. Ως αποτέλεσμα, οι πρόσφυγες – ανεξάρτητα από τους λόγους που οδηγούν τον καθένα ξεχωριστά (πολεμική σύρραξη, φτώχεια, επισφάλεια, περιορισμένες ευκαιρίες, πατριαρχικό κοινωνικό υπόβαθρο, ενδοοικογενειακή βία κ.α.) στον αποχωρισμό από όλα όσα συμπεριλαμβάνονται στα πάτρια εδάφη - αντιμετωπίζονται ως μία

ενιαία τραυματισμένη συλλογικότητα, της οποίας ο πόνος αποτιμάται μέσα από κλίμακες μέτρησης, χωρίς να συνυπολογίζεται η παράμετρος των διαφορετικών αξιακών συστημάτων που καθορίζουν αυτήν την καθομολόγηση οδύνης ούτε και η υποκειμενική εκδήλωση του πόνου ως δεξιότητα ή επιλογή.

Ενώ φεύγουν, προσφεύγουν. Γιατί ακόμη δεν έχουν φτάσει στον καινούριο τόπο. Ζουν σε κατάσταση μεθοριακότητας, δεν ανήκουν ούτε στη μια πατρίδα ούτε στην άλλη. Είναι πρόσφυγες. Η κατάσταση αναμονής περιλαμβάνει την έντονη πραγματοποίησή τους (Μπέργκερ και Λούκμαν, 2003, σ. 169). Μιλούν για εκείνους με αριθμητικούς όρους, τους κατηγοριοποιούν (άνδρες, γυναίκες, παιδιά, δεξιότητες, ικανότητες, επάγγελμα, ηλικίες), τους τυποποιούν. Είναι πρόσφυγες. Ζουν σε σύγχρονα γκέτο. Έχουν μετατραπεί σε επιτηρούμενα σώματα, κατά τη φουκωική εκδοχή του Πανοπτικού²⁸ (Φουκώ, 1989, σ. 265), της πειθαρχίας και του ελέγχου, ενώ ταυτόχρονα οι πολιτειακοί θεσμοί συνεδριάζουν για αυτούς και διαλέγουν μοντέλα και στρατηγικές ένταξής τους στις χώρες υποδοχής, πάντα με όρους, καταδεικνύοντας τις σχέσεις εξουσίας που υποκρύπτονται στις πρακτικές ανθρωπιστικής βοήθειας.

Η απώλεια της Πολιτειότητας ως πλαίσιο συγκρότησης μετατραυματικής ταυτότητας

Η παρούσα κοινωνική κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει, κατά τη διάρκεια της οποίας πολλοί δεν έχουν πιστοποιητικά σε ισχύ και δεν μπορούν να αποκτήσουν άλλα, τους καθιστά τρωτά τραυματισμένα αδιεκδίκητα σώματα. Κανείς δεν τους διεκδικεί, ούτε η μια ούτε η άλλη πατρίδα κι αυτό επιτείνει τη μεθοριακότητα εν μέσω της οποίας διαβιούν.

Ζωή σε αναμονή. Προσωρινή ζωή. Η με γραφειοκρατικούς όρους διάκριση με βάση την πολιτειότητα στο δίπολο πολίτης - μη πολίτης δεν

²⁸Το Πανοπτικόν είναι ένας τύπος κτιρίου – φυλακής, σχεδιασμένο (από τον Άγγλο φιλόσοφο και κοινωνιολόγο Τζέρεμι Μπένθαμ, το 1785) με τέτοιο τρόπο ώστε οι κρατούμενοι να βρίσκονται υπό συνεχή παρακολούθηση, να γνωρίζουν ότι παρακολουθούνται αλλά να μην μπορούν να δουν από ποιον.

είναι σύγχρονο φαινόμενο. Ο Max Weber ήδη το 1905 κάνει λόγο για θεσμικό έλεγχο μέσω της γραφειοκρατίας για την τήρηση της τάξης (Weber, 2001). Από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο πολλά κράτη διαχωρίζουν τους πολίτες σε εχθρικής ή μη καταγωγής και εφαρμόζουν πρακτικές από-πολιτογράφησης. Το γεγονός αυτό φτάνει στην κορύφωσή του με τους Φυλετικούς Νόμους της Νυρεμβέργης, οπότε και οι «επικίνδυνοι» πολίτες στερούνται των πολιτικών τους δικαιωμάτων και των πιστοποιητικών τους (Agamben, 2015, σ. 39²⁹) ώστε να μην μπορούν να ταξιδέψουν σε άλλα κράτη αλλά και να μην είναι εφικτό να τους αναζητήσει ή να τους διεκδικήσει κανείς από άλλο κράτος, καθιστώντας τους *homines sacri*³⁰. Όπως μας τονίζει ο Agamben, «τα δικαιώματα του ανθρώπου εκπροσωπούν πάνω απ όλα την πρωταρχική μορφή εγγραφής της γυμνής ζωής στη νομικο-πολιτική τάξη του έθνους-κράτους» (2015, σ. 43).

Προσφεύγουν ως ικέτες σε κράτη που διατείνονται πως είναι ικανά για τη σωτηρία τους. Μια συγκαιρινή παραστασιακή επιτέλεση ενταγμένη σε μια νεοαποικιοκρατική λογική που λειτουργεί αμφίδρομα, μια «σύγχρονη συνθήκη πολύμορφης επιβίωσης και αναβίωσης των αποικιοκρατικών σχέσεων κυριαρχίας» (Αθανασίου, 2016, σ. 130). Τα λεγόμενα κράτη του δυτικού πολιτισμού, επικαλούμενα τα ανθρώπινα δικαιώματα, προσφέρουν ανθρωπιστικές δράσεις/υπηρεσίες και οι πρόσφυγες θυματοποιούνται πρόθυμα ή απρόθυμα, ενσαρκώνοντας την ιδιότητα αυτού που χρειάζεται σωτηρία. Στο πλαίσιο της κατασκευής του μοντέλου σωτήρα – θύματος ενδύονται μια καινούρια μορφή ταυτότητας. Η συμπαραστατική διάθεση, ασφαλώς, προκύπτει από συγκεκριμένους σωτήρες ενώ από τους γηγενείς αντιμετωπίζονται

---

²⁹Το κείμενο αυτό, “Al di la dei diritti dell’ uomo”, περιλαμβάνεται στον τόμο Agamben, G. (1996). *Mezzi sense fine: Note sulla politica* (σ. 20-29). Torino: Bollati Boringhieri. Η μετάφραση του Άκη Γαβριηλίδη, από το αγγλικό κείμενο, δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στο περιοδικό Πανοπτικόν, τχ. 11 (Μάρτιος 2008), σ. 6-16.

³⁰Ο Agamben περιγράφει μια κατάσταση εξαίρεσης, στη βάση της οποίας ορίζεται η αξία και η απαξία της ανθρώπινης ζωής σκιαγραφώντας τον κοινωνικό, πολιτικό και νομικό μεταωρισμό του πρόσφυγα. Ανακαλώντας την αρχαιολογική φιγούρα του *homo sacer* (του παραβάτη που σύμφωνα με το ρωμαϊκό δίκαιο μπορούσε να θανατωθεί χωρίς αυτή η πράξη να θεωρηθεί ανθρωποκτονία αλλά δεν μπορούσε να θυσιαστεί σε κάποια θεότητα), ο Agamben διερευνά τη θέση ατόμων ή ομάδων που αποκλείονται από βασικά ανθρώπινα δικαιώματα. Γυμνή ζωή και κατάσταση εξαίρεσης αποτελούν για τον Agamben τα θεμελιώδη στοιχεία συγκρότησης και αναπαραγωγής της ηγεμονικής αντίληψης της εξουσίας.

συχνά ως φαινόμενο παθογένειας, ως μόλυνση, κυριολεκτικά και μεταφορικά. Μια αλλ-ίωση.

Η ταυτόχρονη συνάρθρωση της βιοπολιτικής και της βιοεξουσίας ως 'τεχνολογίες διακυβέρνησης' που ασκούνται επί της ζωής τους, παράγουν υποκείμενα που γίνονται αποδέκτες του κυρίαρχου τρόπου οικονομικών, κοινωνικών και ιδεολογικών λειτουργιών. Εφόσον υπακούουν στις προαποφασισμένες επιλογές του συστήματος, μέσα από τον έλεγχο και την επιτήρηση που δέχονται, ανακατασκευάζονται ως μειονοτική ομάδα επί της βάσης της προσφυγικής ιδιότητας και ζουν στο περιθώριο της κοινωνίας. Με την έννοια αυτή, οι πρόσφυγες περιορίζονται σε υποδεέστερες κοινωνικά θέσεις λόγω του κοινωνικοπολιτικού αποκλεισμού που υφίστανται και όχι εξαιτίας των ατομικών ικανοτήτων τους (Hughes και Kroehler, 2007, σ. 388).

Η ετεροποίηση αυτή, ως δοτή επισήμανση της ετερότητάς τους, καθιστά σαφή τη διάκρισή τους από την υπόλοιπη, ηγεμονική ομάδα της κοινωνίας στην οποία βρίσκονται ως «διαρκής αμοιβαίος προσδιορισμός της ταυτότητάς ανάμεσά τους» (Μπέργκερ και Λούκμαν, 2003, σ. 298) και εντείνει την ευαλωτότητά τους ως πιθανών αντικειμένων εκμετάλλευσης ενώ ταυτόχρονα επικυρώνει την υπεροχή των αυτοχθόνων.

Αὐτὰρ ὁ τοῖσιν ἀφείλετο νόστιμον ἦμαρ...Στη συνέχεια τους στέρησε τη μέρα του γυρισμού στην πατρίδα³¹...

Εν τέλει, οι πρόσφυγες μπορούν να παρομοιαστούν με σύγχρονους Οδυσσεείς; Η Οδύσσεια, ωδή στη σημασία του επαναπατρισμού, στην επιστροφή στο σπίτι και στις συνδηλώσεις της οικειότητας και των προγονικών ριζών, παγκόσμιο σύμβολο της περιπέτειας και του θριάμβου της ανθρώπινης δράσης ενάντια στις αντιξοότητες με σκοπό το νόστιμον ἦμαρ, την ημέρα του γυρισμού στην πατρίδα, μοιάζει να αποκαθλώνεται. Σαν σε μια ανεστραμμένη εκδοχή της Οδύσσειας,

---

³¹ Η φράση απαντάται στο προοίμιο της Οδύσσειας (ραψωδία α, στ. 9) και αναφέρεται στην τιμωρία του θεού Ήλιου στους συντρόφους του Οδυσσέα, τους οποίους εκδικήθηκε επειδή έφαγαν τα βόδια του, στερώντας τους τη μέρα του γυρισμού στην πατρίδα. Μέσα από το σχήμα ὕβρις - ἄτη - νέμεσις - τίσις, η μετωνυμική χρήση της αποστέρησης της επιστροφής στον γενέθλιο τόπο ως θανατικής καταδίκης φανερώνει τις αντιλήψεις για τη βαρυσήμαντη σύνδεση του ανθρώπου με την πατρώα γη κατά την ομηρική εποχή.

όσους σκοπέλους κι αν ξεπεράσουν, στόχος των προσφύγων δεν είναι να επιστρέψουν στην πατρίδα, όπου θα αποκατασταθεί κοινωνικά η πρότερη θέση τους και η ζωή θα συνεχιστεί όπως τη γνώριζαν αλλά να βρουν νέα πατρίδα, να αρχίσουν από την αρχή. Κι εκεί θα είναι ξένοι και μάλιστα πρόσφυγες.

Η καβαφική ιδέα της Ιθάκης, του τέλους του προορισμού μετά από το «ωραίο ταξίδι», αποκτά μέσω της προσφυγικής τραυματικής εμπειρίας μια νέα όψη. Ο ποιητής μιλά για τη διαδρομή, την πορεία του ταξιδιού της ζωής και τις εμπειρίες ή τις ανατροπές που συνιστούν τελικά το κέρδος, αφού καθιστούν τον άνθρωπο σοφότερο. Η άφιξη στον προορισμό, στην Ιθάκη, μπορεί και να μην εκπληρώσει τις προσδοκίες μα το σημαντικό είναι το ταξίδι, δε χρειάζεται να προσμένει κάτι άλλο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι εξαπατήθηκε αν στο τέλος οι προσδοκίες του δεν εκπληρωθούν. Στην περίπτωση των προσφύγων η Ιθάκη μοιάζει με καμένη γη, στην οποία δεν μπορούμε να ξέρουμε αν είναι επιθυμία τους να επιστρέψουν και σίγουρα οι προσδοκίες δεν είναι υψηλές. Το ταξίδι τους είναι βέβαια έμπλεο εμπειριών και ανατροπών, κυρίως όμως επώδυνων, τραυματικών και χωρίς προσδιορισμένο προορισμό.

Το ταξίδι, από αναζήτηση εμπειριών και σοφίας, διανθισμένο με την εκπλήρωση επιθυμιών και φιλοδοξιών, μετουσιώνεται σε δυστοπική ουτοπία για τους πρόσφυγες. Αυτή η ποιητική της εν κινήσει μετατραυματικής ζωής εκτυλίσσεται σε πολλές πράξεις για τα πάσχοντα σώματα των οποίων η βιοαξία απομένει να καθοριστεί. Στην πράξη γίνονται μάρτυρες του ταξιδιού, μα με μια διττή έννοια, ως τεκμηριωτές αλλά και ως βασανισμένοι. Ενσωματώνουν το τραύμα, κάποτε και σωματοποιώντας το.

Η ίδια η αποδοχή της ιδέας του βίαιου εκπατρισμού εμπεριέχει συναισθήματα νοσταλγίας, πόνου λόγω των αναμνήσεων και η εγκατάλειψη του αισθήματος του ανήκειν σε μια οικεία συλλογικότητα, εκείνη της πατρίδας, επιφέρει ακόμη πιο αλγεινά συναισθήματα. Συνοψίζοντας, η ανεστραμμένη εκδοχή της Οδύσσειας που διαδραματίζουν οι πρόσφυγες, συμπυκνώνεται σε ένα αφήγημα κατά το οποίο η Ιθάκη δεν είναι ο αένας προορισμός, παρά μόνο η αφετηρία ενός ατέρμονου ταξιδιού, ο γενέθλιος τόπος στον οποίο δεν υπάρχει ο σκοπός της επιστροφής και η διαρκής αναζήτηση μιας νέας πατρίδας, ενός χώρου όπου θα γίνουν αποδεκτοί. Εξάλλου, ο χώρος,

μας αναλύει ο Μερλώ - Ποντύ, «δεν είναι το σκηνικό (πραγματικό ή λογικό) όπου τοποθετούνται τα πράγματα αλλά το μέσο όπου η τοποθέτηση των πραγμάτων καθίσταται δυνατή» (Merleau –Ponty, 1962, σ. 243).

Επίλογος

Η ιστορία των προσφυγικών κυμάτων δεν πρωτοειπώθηκε στον 21ο αιώνα. Οι συναισθηματικές αντιδράσεις των γηγενών κατοίκων των χωρών υποδοχής μπορούν να αναπαρασταθούν ως μια διελκυστίνδα ανάμεσα σε συναισθήματα συμπόνοιας, ενσυναίσθησης και σχεδιασμών συμπερίληψης από τη μία και αντιδράσεις φόβου και πόλωσης από την άλλη. Αυτές οι ακραία αντίθετες θέσεις του διανοητού που αφορούν τα ίδια πρόσωπα, σχετίζονται με το αν και ποιους υποδεχόμαστε και ποιοι συνιστούν απειλή για την κοινότητα ένταξης.

Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελούν τα μνημεία προσφύγων. Άλλα τιμώνται. Άλλα βεβηλώνονται, όπως το μνημείο των νεκρών ναυαγών προσφύγων στη Θερμή της Λέσβου το 2018³², η περίπτωση του οποίου είναι ενδεικτική των στάσεων μέρους του εντόπιου πληθυσμού. Από την άλλη πλευρά, καταγράφεται ταυτόχρονα μια αυξανόμενη τάση δημιουργίας μνημείων και μουσείων προσφύγων με σκοπό να συντηρηθεί η μνήμη τους. Εκείνων, όμως, που θεωρούνται οικείοι, όχι ξένοι, όχι Άλλοι.

Αυτές οι αντικρουόμενες συμπεριφορές που ανακύπτουν απέναντι στους πρόσφυγες, υπογραμμίζουν την ανάγκη να επαναπροσδιοριστούν τα ανθρώπινα δικαιώματα, η έννοια της δικαιοσύνης, καθώς και το κοινωνικοπολιτικό και νομικό πλαίσιο, λαμβάνοντας υπόψη τα τραυματικά επεισόδια που λαμβάνουν χώρα κατά την περι-πλάνη-ση ανάμεσα στο οικείο και στο ανοίκειο, την αποξένωση από την πατρίδα και τον νόστο που καθίσταται αδύνατος.

---

³²Τον Σεπτέμβριο του 2018 ομάδα ακροδεξιών στην περιοχή της Θερμής στη Μυτιλήνη κατακρεούργησε το μνημείο για τους νεκρούς ναυαγούς πρόσφυγες, οι σοροί των οποίων είχαν εκβραστεί στην περιοχή τον Οκτώβριο του 2013.

Βιβλιογραφία

Αθανασίου, Α. (2016). Μετααποικιακή Κριτική και Σπουδές Φύλου: Παρεμβαίνοντας σε αυτό που είναι δυνατό να ακουστεί. Στο Α. Αθανασίου, Μ. Καραβαντά, Ι. Λαλιώτου, Π. Παπαηλία (Επιμ.), *Αποδομώντας την αυτοκρατορία. Θεωρία και πολιτική της μετααποικιακής κριτικής* (σ. 129-161). Αθήνα: Νήσος.

Agamben, G. (1998). *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Στάνφορντ: Stanford University Press.

Agamben, G. (2015). Πέρα από τα δικαιώματα του ανθρώπου. Στο Ν. Κούρκουλος (Επιμ.), Η. Arendt, G. Agamben, E. Traverso, *Εμείς οι πρόσφυγες: τρία κείμενα* (Δ. Δεσποινιάδης, Ά. Γαβριηλίδης, Ν. Κούρκουλος μετ.) (σ. 35-50). Αθήνα: Εκδόσεις του 21^{ου} αιώνα.

Arradurai, A. (2014). *Νεωτερικότητα χωρίς σύνορα: Πολιτισμικές διαστάσεις της παγκοσμιοποίησης* (Κ. Αθανασίου μετ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Arendt, H. (2014). *Εμείς οι πρόσφυγες*. Στο Ν. Κούρκουλος (Επιμ.), Η. Arendt, G. Agamben, E. Traverso, *Εμείς οι πρόσφυγες: τρία κείμενα* (Δ. Δεσποινιάδης, Ά. Γαβριηλίδης, Ν. Κούρκουλος μετ.) (σ. 9-34). Αθήνα: Εκδόσεις του 21^{ου} αιώνα.

Bryant, R. (2014). Τοπία Απώλειας: Το έδαφος, η ιδιοκτησία και το «ανήκω» στην Κύπρο. Στο Ε. Πλεξουσάκη (Επιμ.), *Μεταμορφώσεις του εθνικισμού. Επιτελέσεις της συλλογικής ταυτότητας στην Ελλάδα* (σ. 231-262). Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια και Έφη Πλεξουσάκη.

Dovey, K. (1985). Home and Homelessness. Στο I. Altman, C.M. Werner (Επιμ.), *Home Environments. Human Behavior and Environment (Advances in Theory and Research)*, vol 8 (σ. 33-64). Boston, MA: Springer. Ανακτήθηκε από https://doi.org/10.1007/978-1-4899-2266-3_2

Foucault, M. (2012). *Η γέννηση της Βιοπολιτικής: Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*. Αθήνα: Πλέθρον.

Fausett J., Gordon, N., και Levine, J. (1994). Differences in postoperative pain severity among four ethnic groups. Στο *Journal of Pain and Symptom Management*, Vol. 9, Issue 6, August (σ. 383-389).

Franck, L.S., Greenberg, C.S., Stevens B. (2000). Pain assessment in infants and children. Στο *Pediatric Clinics of North America Journal*, vol. 47 (σ. 487-512).

Hughes, M. και Kroehler, C.J. (2007). *Κοινωνιολογία. Οι Βασικές Έννοιες*. Αθήνα: Κριτική.

Καραβία, Τ. (2018). Ξένοι, μέτοικοι, πολίτες του κόσμου. Όψεις της μετοικεσίας στο μυθιστόρημα *Μάρμαρα στη Μέση* του Δημήτρη Νόλλα. Στο Ί. Παπαστάθη (Επιμ.), *Περάσματα, Μεταβάσεις, Διελεύσεις. Όψεις μιας λογοτεχνίας εν κινήσει, Πρακτικά 1Ε΄ Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης, 1-4 Μαρτίου 2017. Μνήμη Δ. Ν. Μαρωνίτη* (σ. 491-500). Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών.

Merlau-Ponty. M. (1962). *Phenomenology of Perception*. London: Routledge & Kegan Paul.

Μπέργκερ, Λ.Π. και Λούκμαν, Τ. (2003). *Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας*. Αθήνα: Νήσος.

Παπαταξιάρχης Ε. (2006). Ο κόσμος του καφενείου. Στο Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης (Επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα* (σ. 209-250). Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Papadopoulos, R.K. (2002). Refugees, home and trauma. Στο R. K. Papadopoulos (Επιμ.), *Therapeutic Care for Refugees. No Place Like Home*, London: Karnac. Tavistock Clinic Series.

Σερεμετάκη, Ν. (2017). Η Μνήμη των Αισθήσεων, Μέρος Ι: Σημάδια του Εφήμερου. Στο Ν. Σερεμετάκη (Επιμ.), *Παλινόστηση Αισθήσεων. Αντίληψη και Μνήμη ως Υλική Κουλτούρα στη Σύγχρονη Εποχή* (σ. 27-54). Αθήνα: Εκδόσεις ΠΕΔΙΟ.

Φουκώ, Μ. (1985). *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*. Αθήνα: Εκδόσεις Ράππα.

Verdery, K. και C. Humphrey (Επιμ.). (2004). *Property In Question: Value Transformation in the Global Economy*. Νέα Υόρκη: Berg.

Weber, M. (2001). *The protestant ethic and the spirit of capitalism*. Routledge.

Wolff, B. B., Langley, S. (1968). Cultural factors and the response to pain: A review. Στο *American Anthropologist*, 70(3) (σ. 494-501). Ανακτήθηκε στο <https://doi.org/10.1525/aa.1968.70.3.02a00030>

Παπαδόπουλος, ΡΚ., Γκιωνάκης, Ν. Γιαννοπούλου Ε., Ασημακοπούλου Μ., Γρατσάνη Σ., Κατσούλη Μ., Μοσκόφ Α., Φλάρης Π., Χονδρού, Φ. (2019). Απώλεια του οικείου χώρου και νοσταλγικός αποπροσανατολισμός. Στο Ρ. Κ. Παπαδόπουλος (Επιμ.), *Ψυχοκοινωνικές διαστάσεις της προσφυγικής συνθήκης - Συνεργική προσέγγιση* (σ. 52-61). Αθήνα: Έκδοση του Κέντρου Ημέρας Βαβέλ (Συν-ειρμός ΑμΚΕΚοιν. Αλληλεγγύης) και του Centre for Trauma, Asylum and Refugees (University of Essex). Ανακτήθηκε στο <https://babeldc.gr/wp-content/uploads/2019/09/Psyxokoinonikes-diastrateis-prosfygikhs-syn8hkhs.pdf>